

Karolina Trzeskowska-Kubasik

Instytut Pamięci Narodowej

ORCID 0000-0002-6766-3736

NIEMIECKIE PRZEŚLADOWANIA I REPRESJE
STOSOWANE WOBEC LUDNOŚCI ŻYDOWSKIEJ
NA TERENIE KREIS BUSKO W LATACH 1939–1942 –
WYBRANE PROBLEMY

Stan badań

Niemieckie prześladowania i represje stosowane wobec ludności żydowskiej na terenie Kreis Busko¹ w latach 1939–1942 to temat rzadko podejmowany w historiografii polskiej. Nie dysponujemy kompleksowymi publikacjami omawiającymi tę tematykę nie tylko w skali Kreis, ale także gmin. Co do miasteczek, badacze najczęściej uwagi poświęcili Chmielnikowi². Zauważalna jest niewielka liczba opracowań prezentujących dzieje Żydów w okresie okupacji niemieckiej w Busku-Zdroju. We wstępie do książki Matyldy Engelman pt. *Podróż bez końca* skrótkowo przedstawiłam poszczególne formy niemieckich prześladowań i represji wobec buskich Żydów w latach 1939–1942³. Problematykę

---

¹ Prezentowane w niniejszym artykule informacje dotyczą także przedwojennego powiatu stopnickiego.

² S. Bender, *Żydzi z Chmielnika w czasie okupacji niemieckiej (1939–1943)*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2007, nr 2, s. 42–63; P. Krawczyk, M. Maciągowski, *Żydzi w historii Chmielnika*, Kielce 2006; M. Maciągowski, *Spoleczność żydowska w Chmielniku w XIX–XX wieku*, Poznań 2012.

³ K. Trzeskowska-Kubasik, *Wstęp* [w:] M. Engelman, *Podróż bez końca*, Kazimierza Wielka 2022, s. 3–12.

przymusu pracy przybliżył Piotr Owsiański w artykule pt. *Jüdische Bevölkerung von Busko-Zdrój während des Zweiten Weltkrieges im Lichte der ausgewählten örtlichen NS-Dokumente*⁴. Za wyczerpujące opracowanie dziejów Żydów w Busku-Zdroju trudno również uznać książkę Henryka Smarzyńskiego, *Powiat Busko-Zdrój przed 1 września 1939 r. i w okresie okupacji niemieckiej w latach 1939–1945*, w której autor wybiórczo przedstawił represje i prześladowania w latach 1939–1942⁵. Ponadto w wykazie imiennym zamordowanych mieszkańców Kreis Busko w latach 1939–1945, zamieszczonym w tej publikacji, nie uwzględniono ludności żydowskiej. Dariusz Kalina zaś w książce *Busko-Zdrój. Dzieje miasta w XIX–XX wieku* sytuacji Żydów w czasie II wojny światowej poświęcił zaledwie jedno zdanie⁶. Razi ogólnikowością artykuł Stanisława Meduckiego, opublikowany w wydawnictwie pokonferencyjnym, pt. *Tradycje walk o wyzwolenie narodowe i społeczne na ziemi buskiej. Materiały sesji popularnonaukowej 11 IV 1987 r.*⁷ Równocześnie należy zwrócić uwagę, że dzięki rewolucji cyfrowej wiele informacji dotyczących dziejów Żydów w Busku-Zdroju w czasie okupacji niemieckiej opublikowano na poszczególnych witrynach internetowych⁸.

Chociaż społeczność żydowska stanowiła w okresie przedwojennym ponad 60 proc. mieszkańców Nowego Korczyna, regionaliści bardzo skrótowo przedstawili dzieje tamtejszych Żydów w czasie wojennej pozozi. Andrzej Bienias i Stanisław M. Przybyszewski tematyce tej poświęcili zaledwie trzy zdania⁹. Teresa Ginalska w opracowaniu *Nowy Korczyn. Gmina u zbiegu Wisły i Nidy* lakonicznie przedstawiła przymus pracy oraz eliminację Żydów z życia gospodarczego, skupiając się głównie na przeprowadzonej 2 października 1942 r. akcji wysiedleńczej z getta

---

⁴ P. Owsiański, *Jüdische Bevölkerung von Busko-Zdrój während des Zweiten Weltkrieges im Lichte der ausgewählten örtlichen NS-Dokumente*, „Studia Niemcoznawcze” 2018, nr 61, s. 351–359.

⁵ H. Smarzyński, *Powiat Busko-Zdrój przed 1 IX 1939 r. i w okresie okupacji niemieckiej w latach 1939–1945*, Kraków 1960.

⁶ D. Kalina, *Busko-Zdrój. Dzieje miasta w XIX–XX wieku*, Busko-Zdrój 2017.

⁷ S. Meducki, *Busko w latach wojny i okupacji (1939–1945)* [w:] *Tradycje walk o wyzwolenie narodowe i społeczne na ziemi buskiej. Materiały sesji popularnonaukowej 11 IV 1987 r.*, red. Z. Guldon, Kielce 1988.

⁸ K. Trzeskowska-Kubasik, *Getto w Busku-Zdroju (Kreishauptmannschaft Busko, dystrykt Radom)*, <https://przystanekhistoria.pl/pa2/teksty/87746,Getto-w-Busku-Zdroju-Kreishauptmannschaft-Busko-dystrykt-Radom.html> (dostęp 10 XI 2022 r.); R. Szklany, *Powiat buski 1939–1945*, <https://www.powiatbuski1939-1945.pl/> (dostęp 10 XI 2022 r.).

⁹ A. Bienias, S.M. Przybyszewski, *Nowy Korczyn*, Kazimierza Wielka 2018.

w Nowym Korczynie¹⁰. Te same aspekty terroru zaprezentowali Andrzej Bienias i Stanisław M. Przybyszewski w swojej kolejnej książce pt. *Nowy Korczyn przez stulecia. Szkice z dziejów Nowego Korczyna i okolic*¹¹.

Stan badań dotyczący dziejów Żydów w Stopnicy w czasie II wojny światowej prezentuje się równie skromnie. Zarówno Jarosław Tadeusz Leszczyński w opracowaniu *Stopnica. Szkic monograficzny*, jak i Aleksandra Salomon w *Rysie historycznym dziejów Stopnicy* oraz Jarosław Banasik w *Królewskiej Stopnicy wczoraj i dziś* skupili się głównie na omówieniu akcji wysiedleńczej przeprowadzonej 5–6 listopada 1942 r. w stopnickim getcie¹².

Niewyczerpująco przedstawiono także sytuację Żydów w Szydłowie w czasach II wojny światowej w książce pt. *Szydłów przez stulecia: monografia gminy Szydłów*¹³. Podobnie jak w przypadku Nowego Korczyna i Stopnicy, regionaliści najwięcej uwagi poświęcili akcji wysiedleńczej przeprowadzonej w Szydłowie w październiku 1942 r.¹⁴ Należy zwrócić uwagę na to, że właściwie nie istnieją publikacje na temat Żydów z Pacanowa oraz z Wiślicy.

Stan badań dziejów Żydów z Pińczowa w czasie okupacji niemieckiej jest również skromny, jak w przypadku Buska-Zdroju, Nowego Korczyna, Stopnicy i Szydłowa. W artykule Andrzeja Dziubińskiego na łamach „Pińczowskich Spotkań Historycznych” pokrótce omówiono przymus pracy oraz akcję wysiedleńczą przeprowadzoną w pińczowskim getcie 4 października 1942 r.¹⁵ Te wątki przedstawiono w broszurach *Spółczesność żydowska w Pińczowie*¹⁶ oraz *Historia społeczności żydowskiej w Pińczowie*¹⁷. W publikacji autorstwa Renaty Urban i Piotra Żaka skupiono się zaś głównie na wątku pomocy udzielonej Żydom przez mieszkańców okolic Pińczowa¹⁸.

---

¹⁰ T. Ginalska, *Nowy Korczyn. Gmina u zbiegu Wisły i Nidy*, Krosno 1999.

¹¹ A. Bienias, S.M. Przybyszewski, *Nowy Korczyn przez stulecia. Szkice z dziejów Nowego Korczyna i okolic*, Kielce 2001.

¹² J. Banasik, *Królewska Stopnica wczoraj i dziś*, Krosno 2000; J.T. Leszczyński, *Stopnica. Szkic monograficzny*, Kielce 2003; A. Salomon, *Rys historyczny dziejów Stopnicy*, Kielce 1999.

¹³ *Szydłów przez stulecia. Monografia gminy Szydłów*, red. C. Jastrzębski, Szydłów 2011.

¹⁴ J. Poniewierska, P. Mazanka, *Zagłada Żydów z Szydłowa*, „Kurier Ziemi Szydłowskiej” 2019, nr 1, s. 18–19; P. Mazanka, *Z historii szydłowskich Żydów*, „Kurier Ziemi Szydłowskiej” 2015, nr 2, s. 33–34.

¹⁵ A. Dziubiński, *Wojna i okupacja na Kielecczyźnie 1939–1945 (na przykładzie Pińczowa)*, „Pińczowskie Spotkania Historyczne” 2005, z. 9, s. 6–14.

¹⁶ J. Tambor, *Spółczesność żydowska w Pińczowie*, Pińczów 1998.

¹⁷ *Historia społeczności żydowskiej w Pińczowie*, oprac. R. Urban, Pińczów 2022.

¹⁸ R. Urban, P. Żak, *Żydzi w historii okolic Pińczowa*, Busko-Zdrój 2022.

Informacje na temat dziejów Żydów na terenie Kreis Busko w czasie okupacji niemieckiej znajdujemy również w publikacjach traktujących o całości ziem okupowanych. Spośród opracowań polskojęzycznych należy wymienić przede wszystkim książkę Krzysztofa Urbańskiego, *Zagłada Żydów w dystrykcie radomskim*, w której autor przedstawił poszczególne metody niemieckich represji i prześladowań na terenie Kreis Busko, warunki panujące w gettach na tym terytorium oraz przebieg akcji „Reinhardt”. Te same wątki podjęto w publikacjach anglojęzycznych: *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*, vol 2: *Ghettos in German-Occupied Eastern Europe: part A*¹⁹, *The Yad Vashem Encyclopedia of the ghettos during the Holocaust*²⁰ oraz niemieckojęzycznej autorstwa R. Seidla pt. *Deutsche Besatzungspolitik in Polen. Der Distrikt Radom 1939–1945*²¹. Wiele informacji na temat Żydów na terenie Chmielnika i Pińczowa w czasie okupacji niemieckiej dostarczają żydowskie książki pamięci (jizkor buch)²². Ze względu na barierę językową nie były dotychczas przedmiotem zainteresowania badaczy.

Autorzy wszystkich wymienionych publikacji nie podejmowali prób oszacowania strat osobowych Żydów przebywających stale lub czasowo w okresie okupacji niemieckiej na terenie Kreis Busko. Dzięki Internetowi każdy odbiorca ma dostęp do baz danych zarówno polskojęzycznych (są to m.in.: „Informacja o więźniach KL Auschwitz-Birkenau”, „Księga imion. Baza ofiar Treblinky”, „Baza zmarłych więźniów KL Gross-Rosen”, „Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką w latach 1939–1945”), jak i anglojęzycznych („Arolsen Archives”, „Centralna baza danych ofiar Holocaustu Yad Vashem”, „Jewish Gen”, „The Memorial Archives”). Nie skorzystano również z akt stanu cywilnego wyznania mojżeszowego w Chmielniku, Nowym Korczynie, Stopnicy, Pacanowie oraz Szydłowie. Autorzy nie przeprowadzili kwerendy w archiwum Yad Vashem, w Bundesarchiv w Ludwigsburgu oraz w Staatsarchiv Ludwigsburg, w którym zdeponowano m.in. nastę-

---

¹⁹ *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*, vol 2: *Ghettos in German-Occupied Eastern Europe: part A*, ed. M. Dean, M. Hecker, Bloomington 2012.

²⁰ *The Yad Vashem Encyclopedia of the ghettos during the Holocaust*, red. G. Miron, Yad Vashem, Jerozolima 2009.

²¹ R. Seidel, *Deutsche Besatzungspolitik in Polen. Der Distrikt Radom 1939–1945*, Paderborn 2006.

²² *Pinkas Chmielnik: yizkor book in memory of the annihilated Jewish community*, red. E. Shedletski, Tel Aviv 1960; *A Book of Memory of the Jewish Community of Pinczow, Poland (Pińczów, Poland)*, red. E. Shedletski, Tel Aviv 1970.

pujące dochodzenia: przeciwko Kreishauptmannowi, dr. Wilhelmowi Schäferowi, podjęte w związku z jego udziałem w zagładzie Żydów na terenie Buska-Zdroju oraz deportacji Żydów do Treblinki, przeciwko Wilhelmowi Schäferowi i Johannowi Hanselowi oraz przeciwko Bernhardowi Krausemu.

Omawiając stan badań nad ludnością żydowską w latach 1939–1942 na terenie Kreis Busko, należy również przytoczyć wspomnienia Polaków i Żydów. Publikowano je jako oddzielne książki bądź drukowano w różnych zbiorach. Wspomnienia żydowskie w dużej mierze zawierają opis walki o przeżycie. Przybliżają także niemieckie prześladowania i represje stosowane wobec Żydów oraz warunki bytowe w danym mieście (miasteczku). W przypadku Kreis Busko dysponujemy m.in. wspomnieniami Żydów, którzy przebywali w Busku-Zdroju²³, Chmielniku²⁴, Pińczowie²⁵ oraz Stopnicy²⁶. W polskiej literaturze memuarystycznej losy Żydów zwykle są jedynie sygnalizowane. Na temat Buska-Zdroju mamy opracowanie Jerzego Wojnakowskiego pt. *Z dala od Wykusu*²⁷, Stopnicy – Bogumiła Hetnarskiego pt. *Ze Stopnicy do Itaki*²⁸ oraz Franciszka Faliszewskiego pt. *Kartki z przeszłości ruchu ludowego w byłym powiecie stopnickim*²⁹, Wiślicy zaś – wspomnieniami Szymona i Wandy Starkiewiczów³⁰.

Nakreślony stan badań wyraźnie wskazuje na niedostatek wiedzy o niemieckich prześladowaniach i represjach stosowanych wobec ludności żydowskiej w latach 1939–1942 na terenie Kreis Busko. Dlatego cel niniejszego artykułu stanowi wypełnienie tej luki badawczej. Zastosowanie w artykule cezury czasowej 1939–1942 jest zabiegiem celowym. Data początkowa wiąże się oczywiście z wybuchem II wojny światowej, a końcowa – z przeprowadzeniem akcji „Reinhardt”.

Punktem wyjścia dla niniejszej pracy jest przedstawienie prześladowań Żydów dokonanych przez Niemców w trakcie kampanii 1939 r. Następnie zaprezentowano

---

²³ M. Engelman, *Podróż bez końca*, Kazimierza Wielka 2022.

²⁴ S.E. Hagstrom, *Sara's Children. The Destruction of Chmielnik*, Virginia 2001; *Ukryci, aby przeżyć. Historia Esther Gutman Lederman i Ezjel Lederman*, Chmielnik – Busko-Zdrój 2019.

²⁵ S. Rubinek, *So many miracles*, Markham 1988.

²⁶ J. Bainvoll, *Wielki mrok*, Warszawa 2013.

²⁷ L. Wojnakowski, *Z dala od Wykusu*, Łódź 1988.

²⁸ B. Hetnarski, *Ze Stopnicy do Itaki. Pamiętniki chemika*, Krosno 2009.

²⁹ F. Faliszewski, *Kartki z przeszłości ruchu ludowego w byłym powiecie stopnickim*, Warszawa 1965.

³⁰ *Szymon i Wanda Starkiewiczowie. Czyn i łza. Wspomnienie z Górki*, red. B.M. Dołęgowska-Wysocka, Warszawa 2004.

wybrane formy prześladowań właściwe dla omawianej fazy niemieckiej polityki antyżydowskiej, tj. przymus pracy i eliminacja Żydów z życia gospodarczego, a także ograniczenia ich swobód. Dokonano krótkiej charakterystyki gett na terenie Kreis Busko oraz opisano prześladowania ludności żydowskiej na ich terenie. Podjęto się również próby oszacowania strat osobowych Żydów w okresie od początku wojny do lata 1942 r. Omówiono także osadzanie Żydów w więzieniach i aresztach w Kreis Busko. Całość dopełnia tabela zawierająca nazwiska Żydów, którzy ponieśli śmierć na tym terenie w latach 1939–1942. Ustalono je na podstawie akt stanu cywilnego wyznania mojżeszowego zgromadzonych w archiwach w Chmielniku, Nowym Korczynie, Pacanowie, Stopnicy oraz Szydłowie³¹.

Mordy na Żydach dokonane przez Wehrmacht we wrześniu 1939 r.

Już od pierwszych dni walk okupant niemiecki prześladował ludność polską i żydowską. Na myślenie i działanie niemieckich dowódców i żołnierzy duży wpływ miał antysemityzm. Żołnierze Wehrmachtu postrzegali osoby narodowości żydowskiej przez pryzmat rozpowszechnionego w Niemczech od czasów I wojny światowej stereotypu Żyda ze Wschodu. Zgodnie z tym stereotypem opisywali więc swoje wrażenia z polskich wsi i miasteczek, zajmowanych we wrześniu 1939 r. W pierwszym raporcie III Dywizjonu 29. Pułku Artylerii przedstawiono opinię na temat Żydów w Stopnicy, którą określono jako „żydowskie miasto”: „niezliczona chmara Żydów, powodowana fałszywą uprzejmością, chciała dać nam gotowane jajka”³².

4 września 1939 r. w Chmielniku żołnierze Wehrmachtu dokonali pierwszych zbrodni, będących przykładem niekontrolowanej przemocy indywidualnej. Podczas wjazdu do Chmielnika żołnierze Wehrmachtu zastrzelili żydowską kobietę o nazwisku Rydelnik (imię nieustalone – K.T.-K.), która wyglądała z okna swego domu przy szosie. Tego samego dnia doszło do kolejnego zabójstwa. Dysponujemy dwiema wersjami okoliczności śmierci 24-letniego stolarza – Chaima-Wolfa Mosz-

---

³¹ Pełny wykaz nazwisk Żydów, którzy w czasie okupacji niemieckiej zamieszkiwali stale lub czasowo tereny Kreis Busko oraz ponieśli śmierć, został opublikowany na łamach publikacji: K. Trzeskowska-Kubasik, *Ofiary terroru i działań wojennych w latach 1939–1945 z terenu Kreishauptmannschaft Busko*, Warszawa 2023.

³² J. Böhlér, *Zbrodnie Wehrmachtu w Polsce. Wrzesień 1939 – wojna totalna*, Kraków 2009, s. 22.

kowicza. Według jednej z nich, młody Żyd, przekonany, że w czołgu są żołnierze francuscy, wybiegł na jezdnię i zatrzymał pojazd z żołnierzami niemieckimi³³. Według innej zaś, jeden z żołnierzy, siedzący na czołgu jadącym w stronę rynku, dostrzegł Moszkowicza idącego ulicą z karabinem na ramieniu. Niemiec zawołał go, a gdy ten nie zareagował, zastrzelił go³⁴. W pierwszych dniach września 1939 r. w Chmielniku powieszono czterech Żydów: „Jak Niemcy wkroczyli do Chmielnika, to od razu zabili czterech Żydów, powiesili ich na belce w bramie domu, obok szpitala. Nie wolno było ich zdjąć”³⁵.

Powszechnym zjawiskiem towarzyszącym przemarszowi wojsk niemieckich były masowe terroryzowanie mieszkańców i łamanie oporu ludności przez branie zakładników, których los miał stanowić zabezpieczenie dla poczynań okupanta. W nocy z 4 na 5 września 1939 r. aresztowano 14 osób narodowości żydowskiej oraz ks. Władysława Kwiecińskiego. Zatrzymano także organistę oraz dwóch młodych Polaków z pobliskich wsi, których personaliów nie udało się ustalić. Aresztowanych umieszczono w żydowskim domu modlitwy w Chmielniku przy ul. Sienkiewicza 4. Organistę oraz dwóch młodzieńców wkrótce zwolniono. Żydowski dom modlitwy obłano benzyną i podpalono. Z płonącego budynku uratował się jedynie ks. Kwieciński, który wyskoczył przez okno z wysokości trzech metrów i zbiegł z miejsca tragicznego zdarzenia. Pozostałe 14 osób narodowości żydowskiej spalono bądź zabito w czasie próby ucieczki³⁶. Wśród zamordowanych Żydów znaleźli się m.in. Goldsztajn (imię nieustalone – K.T.-K.), Chaim Margules, 61-letni Berek Trombecki, 54-letni Joel Ungier, Szmul Elja Wajl oraz dwaj rabini z Chęcina³⁷. Kolejny raz zakładnicy w Chmielniku zostali zatrzymani kilka dni

---

³³ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Kielcach (dalej AIPN Ki), Okręgowa Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu – Instytut Pamięci Narodowej w Kielcach (dalej OKŚZpNP – IPN Kielce), Zbrodnie Wehrmachtu dokonane na terenie Chmielnika i wsi Suchowola pow. Busko-Zdrój, 53/5143, Sprawozdanie dotyczące zbrodni zabójstwa Polaków i Żydów w Chmielniku i wsi Suchowola, pow. Busko-Zdrój we wrześniu 1939 r. przez wkraczające oddziały Wehrmachtu, b.d., k. 3; Urząd Stanu Cywilnego w Chmielniku, Akta stanu cywilnego wyznania mojżeszowego w Chmielniku, Akt zgonu Chaima-Wolfa Moszkowicza, Chmielnik, 27 IX 1939 r., nr 38, b.p.

³⁴ S.E. Hagstrom, *Sara's Children...*, s. 50.

³⁵ *Nasi sąsiedzi Żydzi. Z dziejów relacji polsko-żydowskich na Kielecczyźnie w XX wieku*, red. A. Dziarmaga, D. Koczwańska-Kalita, E. Majcher-Ociesa, Warszawa 2018, s. 138.

³⁶ K. Trzeskowska-Kubasik, *Zbrodnie Wehrmachtu we wrześniu 1939 r. na terenie powiatu stopnickiego*, <https://przystanekhistoria.pl/pa2/teksty/64278,Zbrodnie-Wehrmachtu-we-wrzesniu-1939-r-na-terenie-powiatu-stopnickiego-buskiego.html>, dostęp 15 VI 2020 r.

³⁷ P. Krawczyk, M. Maciągowski, *Żydzi w historii Chmielnika...*, s. 158–159.

po wybuchu wojny. Żołnierze Wehrmachtu zabrali wówczas z domów cztery lub pięć rodzin żydowskich (w tym Garfinkelów i Kaufmanów). Przez ok. 30 minut trzymano tych ludzi przed plutonem egzekucyjnym. Następnie popędzono ich do domów³⁸. Szacuje się, że w pierwszych dniach września 1939 r. w Chmielniku mogło zginąć nawet 70 Żydów³⁹.

W Stopnicy żołnierze Wehrmachtu zastrzelili czterech Żydów⁴⁰. W Wiślicy 9 września 1939 r. zamordowali kobietę pochodzenia żydowskiego o nazwisku Bukiet, która handlowała zbożem. Ofiarą żołnierzy Wehrmachtu padło również innych dziesięciu Żydów⁴¹.

Do przestępstw popełnianych przez żołnierzy niemieckich we wrześniu 1939 r. zaliczały się również grabieże i gwałty. W drugiej połowie września 1939 r. trzech żołnierzy zmotoryzowanej żandarmerii polowej: Siegfried Baudisch, Andreas Kerner oraz Franz Rothe, ograbiło w Busku-Zdroju kilka żydowskich mieszkań, które należały m.in. do Joska Topioła – właściciela drukarni, Kali Cukiermanowej i Szlama Zylbersztajna: „przed około ośmiu dniami w ciągu nocy kazali sobie wydać pieniądze w trzech mieszkaniach lub przedsiębiorstwach żydowskich. Żydowskich właścicieli mieszkań lub przedsiębiorstw zmusili do wydania pieniędzy pod groźbą pistoletu. Według własnych zeznań, zdobyli tej nocy około 8–9000 złotych⁴². Koledzy Baudischa namówili go do udziału w tym procederze, argumentując, że przestępstwa przeciwko Żydom nie są niczym niewłaściwym oraz nie podlegają karze. Dlatego ofiarami rabunków, dokonanych przez trzech żołnierzy niemieckich, byli wyłącznie Żydzi⁴³. W nocy z 27 na 28 września 1939 r. Baudisch, Kerner oraz Rothe pobili ciężko Szaję Kaufmana, który mieszkał przy ul. Stopnickiej w Busku-Zdroju. Niemcy ogolili mu brodę, kazali rozebrać się do naga, a następnie na komendę kłaść się w kałuży. Jego córkę, 20-letnią Hindę, zgwałcili⁴⁴.

---

³⁸ S.Z. Hagstrom, *Sara's children...*, s. 50.

³⁹ S. Bender, *Żydzi z Chmielnika w czasie okupacji niemieckiej...*, s. 45.

⁴⁰ *Stopnica*, „Kielce–Radom Special Interest Group Journal” 2001, vol. 5, nr 2, s. 7.

⁴¹ AIPN Ki, OKŚZpNP, Rozstrzelanie 15 osób w 1939 r. w Wiślicy, 53/5286, Uzasadnienie zawieszonego śledztwa, 29 XI 1973 r., k. 34.

⁴² *Meldunek pododdziału 3 kompanii batalionu żandarmerii polowej o grabieży i gwałtach dokonanych przez żołnierzy Wehrmachtu [w:] Okupacja i ruch oporu w dzienniku Hansa Franka 1939–1945*, Warszawa 1972, s. 108–109.

⁴³ J. Böhler, *Zbrodnie Wehrmachtu w Polsce...*, s. 215.

⁴⁴ J. Chruśliński, *Życie wpisane w historię*, Warszawa 2012, s. 34.

Niemcy prześladowali ludność żydowską konsekwentnie od pierwszych dni wojny. Według ustaleń autorki niniejszego artykułu, we wrześniu 1939 r. na terenie przyszłego Kreis Busko zginęło co najmniej 135 Żydów.

Terytorium, statystyka ludnościowa, władze niemieckie

Kreis Busko utworzono na mocy zarządzenia okupanta niemieckiego z 10 lutego 1940 r.⁴⁵ Rejon obejmował 25 gmin wiejskich i 2 miejskie przedwojennego powiatu stopnickiego. Wchłonął ponadto 8 gmin przedwojennego powiatu pińczowskiego (miasto Pińczów, gminy: Chotel, Chroberz, Góry, Kliszów, Pińczów, Zagość oraz Złota)⁴⁶. Jego stolicą było Busko-Zdrój.

Obszar Kreis Busko w marcu 1940 r. zamieszkiwało 190 511 osób⁴⁷, w tym 22 406 Żydów. W 1941 r. ze względu na napływ deportowanych Żydów liczba ta wzrosła do 26 459 osób⁴⁸. W 1942 r. powiększyła się ona do 32 274 osób. Ludność żydowska stanowiła wówczas 16,9 proc. ogółu populacji zamieszkującej omawiany obszar⁴⁹.

Najwięcej Żydów mieszkało na terenie Chmielnika, Pińczowa oraz Buska-Zdroju oraz na obszarze gmin: Pacanów, Nowy Korczyn oraz Stopnica. Liczba mieszkańców Kreis Busko w 1943 r. zmalała do 181 725 osób⁵⁰. Do tych danych należy podchodzić krytycznie. Wskutek akcji wysiedleńczych przeprowadzanych od października 1942 do stycznia 1943 r. na terenie Kreis Busko liczba jego mieszkańców w 1943 r. zmniejszyła się bowiem o ok. 26 tys. W związku z tym wydaje się, że tereny te w owym czasie zamieszkiwała mniejsza liczba osób.

---

⁴⁵ W publikacji przyjęto granice administracyjne z okresu wojny. Kreis Busko i dziewięć innych: Jędrzejów, Kielce, Końskie, Opatów, Radom, Radomsko, Starachowice, Piotrków oraz Tomaszów, wchodziły w skład dystryktu Radom w Generalnym Gubernatorstwie (GG).

⁴⁶ Archiwum Państwowe w Kielcach (dalej APK), Związek Gmin w Busku, 21/2123/10, Zarządzenie dr. Schäfera, Busko-Zdrój, 10 II 1940 r., k. 1.

⁴⁷ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (dalej AIPN), Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce (dalej GK), 179/40, Stan liczbowy ludności w byłym dystrykcie radomskim na dzień 10 III 1940 r. – wyciąg z książki dr. Maxa du Prela, b.d., k. 2.

⁴⁸ A. Rutkowski, *Martyrologia, walka i zagłada ludności żydowskiej w dystrykcie radomskim podczas okupacji hitlerowskiej*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1955, nr 15–16, s. 76.

⁴⁹ Według danych Głównego Urzędu Statystycznego z 1931 r., jego terytorium zamieszkiwało 153 091 mieszkańców. 17 157 stanowili Żydzi (zob. *Drugi Powszechny Spis Ludności z dnia 9 XII 1931 r.*, Warszawa 1938, k. 34). Największe skupisko ludności żydowskiej mieściło się w Chmielniku, gdzie mieszkało ok. 7,5 tys. Żydów. Żydzi stanowili również ponad połowę mieszkańców Nowego Korczyna, Pińczowa oraz Stopnicy. W 1939 r. tereny powiatu stopnickiego zamieszkiwało 16 800 Żydów.

⁵⁰ *Amtliches Gemeinde- und Dorfverzeichnis für das Generalgouvernement auf Grund der Summarischen Bevölkerungsaufnahme am 1. März 1943*, Krakau 1943, s. 51–52.

Tabela 1. Statystyka ludnościowa na terenie poszczególnych gmin miejskich i wiejskich Kreis Busko według stanu z 1 lutego 1941 r.⁵¹

Nazwa gminy	Ludność polska	Ludność żydowska	Razem
Miasto Busko-Zdrój	5 490	1 695	7 185
Miasto Chmielnik	2 884	7 280	10 164
Miasto Pińczów	3 843	2 726	6 569
Busko (gm. wiejska)	4 274	6	4 280
Chmielnik (gm. wiejska)	8 283	124	8 407
Chroberz	7 083	84	7 167
Drugnia	4 726	182	4 908
Gnojno	6 980	40	7 020
Góry	8 358	121	8 479
Grabki	5 661	124	5 785
Grotniki	5 717	45	5 762
Kliszów	6 919	73	6 992
Kurozwęki	5 423	242	5 665
Łubnice	5 226	10	5 236
Maleszowa	5 934	222	6 156
Nowy Korczyn	1 971	3 597	5 568
Ogłędów	8 580	–	8 580
Oleśnica	8 059	133	8 192
Pacanów	11 236	2 612	13 848
Pawłów	6 080	6	6 086
Pęczelice	5 722	15	5 737
Pińczów	5 134	51	5 185
Potok	4 612	52	4 664
Radzanów	5 884	54	5 938
Stopnica	1 998	3 772	5 770
Szaniec	8 957	48	9 005

⁵¹ APK, Związek Gmin w Busku, 21/2123/625, Wykaz ilościowy ludności polskiej i żydowskiej według stanu z dnia 1 lutego 1941 r.

Nazwa gminy	Ludność polska	Ludność żydowska	Razem
Szczytniki	5 871	98	5 969
Szydłów	5 872	792	6 664
Tuczepy	7 912	98	8 010
Wolica	7 550 ⁵²	151	7 701
Wójcza	6 949	24	6 973
Zagość	5 372	29	5 401
Zborów	4 863	301	5 164
Złota	6 077	44	6 121

Stanowisko Kreishauptmanna Busko w latach 1939–1945 zajmował Wilhelm Schäfer⁵³. Na początku listopada 1939 r. ustanowił cztery wydziały Kreishauptmannschaftu. Pracownikiem Wydziału I był Erich Berthold, urodzony 20 lipca 1893 r. w Berlinie⁵⁴. Do Buska-Zdroju przybył w lutym 1940 r. Po odwołaniu Emila Philippa Berthold przejął w grudniu 1940 r. kierownictwo nad Wydziałem I. Sprawował nadzór nad polskimi i żydowskimi organizacjami pomocy społecznej. Wydziałem II zarządzał Bela von Christen⁵⁵, do którego kompetencji należały sprawy karne, rejestracja i nadzór nad byłymi urzędnikami polskimi. Na czele Wydziału III stał Gustav Sawatzki. W jego gestii leżało wydawanie dowodów i legitymacji, a także zajmowanie się opłatami urzędowymi oraz sprawami wojskowymi. Najprawdopodobniej w Wydziale III pracował Ludwik Korz. W styczniu 1940 r. został oddelegowany do Buska-Zdroju, gdzie zajmował się wydawaniem dowodów osobistych oraz kenkart⁵⁶. Był również odpowiedzialny za sprawy żydowskie. Wydziałem IV do 1940 r. kierował zastępca do spraw wyżywienia i rolnictwa

⁵² W 1943 r. gminę Wolica zamieszkiwało 6442 osób (*Amtliches Gemeinde- und Dorfverzeichnis...*, s. 52).

⁵³ Staatsarchiv Ludwigsburg (dalej STAL), Śledztwa przeciwko nieznanym osobom, Wilhelm Schäfer i Johann Hansel, 1938–1944, 1959, EL 317 III Bü 902 (dalej EL 317 III Bü 902), Protokół przesłuchania świadka Wilhelma Schäfera, 15 II 1969 r., k. 203. W 1963 r. Centrala Badania Zbrodni Narodowosocjalistycznych w Ludwigsburgu wszczęła przeciwko Schäferowi dochodzenie w związku z jego działalnością na terenie Kreis Busko. W 1967 r. postępowanie umorzono.

⁵⁴ STAL, Śledztwa przeciwko nieznanym osobom, Wilhelm Schäfer i Johann Hansel, (1956) 1963–1966, EL 317 III Bü 903 (dalej EL 317 III Bü 903), Wykaz pracowników Kreishauptmannschaftu, b.d., k. 539.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ STAL, EL 317 III Bü 902, Protokół przesłuchania Ludwika Korza, 12 VI 1963 r., k. 55.

(Kreislandwirt) – Siegfried Hoffman. Jego następcą został Heinrich Wagner, który pracował na tym stanowisku do końca okupacji niemieckiej.

W kwietniu 1941 r. ujednociono strukturę Kreishauptmannschaftu. W jego skład wchodziły cztery główne urzędy: spraw wewnętrznych, gospodarki, wyżywienia i rolnictwa oraz szkolny.

Żandarmeria niemiecka na obszarze każdego powiatu stanowiła pluton (Zug), a jego dowódca pełnił funkcję powiatowego komendanta żandarmerii⁵⁷. Na terenie Kreis Busko jej siedziba mieściła się w Busku-Zdroju⁵⁸. Podlegały jej posterunki w Chmielniku⁵⁹ oraz Nowym Korczynie⁶⁰. Przyjmując, że każdy posterunek liczył od 10 do 20 osób, liczba żandarmów na terenie Kreis Busko oscylowała wokół 60. Grupa ta miała ogromny wpływ na prowadzenie polityki terroru na terytorium Kreis Busko, które w 1943 r. zamieszkiwało – jak już wcześniej wspomniano – 181 725 osób. Pod zwierzchnictwem żandarmerii pozostawała również Policja Polska Generalnego Gubernatorstwa (Polnische Polizei im Generalgouvernement), potocznie określana jako policja granatowa. Jej komenda mieściła się w Busku-Zdroju. Na czele formacji stał Bolesław Stefanowicz⁶¹. Posterunki policji granatowej funkcjonowały m.in. w następujących miasteczkach i wsiach: Busku-Zdroju, Chmielniku, Chrobrzu, Dobrowodzie,

---

⁵⁷ Był nim Paul König (STAL, EL 317 III Bü 902, Notatka, 8 VIII 1964 r., k. 21).

⁵⁸ Stanowisko komendanta posterunku w Busku-Zdroju zajmował Johann Brzezińczyk (*ibidem*). Funkcjonariuszami żandarmerii byli ponadto: Corts, Gutzeit, Jan Sołyga *vel* Soliga, Heinrich Dux, Reinhold Kuhn, Franz Milke, Niedermack, Wilhelm Predel, Bruno Sibeneichler, Socher, Schwenke oraz Richard Weichbrodt.

⁵⁹ Załoga posterunku w Chmielniku składała się przeciętnie z 10–15 osób. Według raportu okresowego z 31 XII 1943 r., służyło w nim 11 żandarmów: 6 Niemców i 5 volksdeutschów z Pomorza (AIPN Ki, OKŚZpNP, Zbrodnie popełnione przez hitlerowskich żandarmów (Haas, Orłowski, Wreide i inni) z posterunku w Chmielniku w latach 1939–1945, 53/5237 (dalej 53/5237), Raport okresowy nr 11/43, 5 I 1944 r., b.p.). Jego komendantem był Ernst Hass. Funkcjonariuszami pełniącymi tam służbę byli: Józef Cieślik, Feldberg, Hilke, Bernhard Krause, Lachman, Leon Orłowski, Julian Świątek oraz Wreide.

⁶⁰ Na terenie Kreis Busko funkcjonowała również placówka żandarmerii w Słupi oraz w Złotej. W skład ostatniej wchodziło najczęściej 12 żandarmów (AIPN Ki, OKŚZpNP, 53/131, Informacje dotyczące sieci byłych posterunków żandarmerii hitlerowskiej i placówek innych formacji policyjnych oraz ich obsady personalnej, Pismo OKBZH w Kielcach, 6 VIII 1968 r., k. 8).

⁶¹ AIPN GK, Spisy funkcjonariuszy policji polskiej w dystrykcie radomskim; korespondencja dotycząca sprawdzenia kadr policji polskiej, zwłaszcza wyższych oficerów; spisy funkcjonariuszy policji polskiej związanych z ruchem oporu; spis wyższych oficerów policji polskiej; pismo zawierające spis wyższych oficerów policji polskiej pewnych dla władz niemieckich, 105/260, Pismo dotyczące policji granatowej, 30 IV 1943 r., k. 202.

Kijach, Pińczowie, Nowym Korczynie, Raczycach, Pińczowie, Stopnicy, Szydłowie oraz Złotej⁶². Według niemieckiej dokumentacji rachunkowej za 1941 r., na terenie Kreis Busko służbę w policji granatowej pełniło 104 funkcjonariuszy⁶³, a w 1943 r. – 135⁶⁴.

W Busku-Zdroju mieściła się również siedziba Policji Bezpieczeństwa (Sicherheitspolizei). Według ustaleń autorki niniejszego artykułu, w jej skład wchodziło co najmniej 10 osób. Na jej czele stał Emil Fischer⁶⁵. Policji Bezpieczeństwa podlegała Polska Policja Kryminalna, której siedzibę zlokalizowano w Busku-Zdroju. W jej skład wchodziło co najmniej 9 funkcjonariuszy⁶⁶.

Przed utworzeniem gett

Na mocy rozporządzenia generalnego gubernatora Hansa Franka z 26 października 1939 r. wprowadzono przymus pracy dla ludności żydowskiej⁶⁷. Drugie postanowienie wykonawcze, wydane 12 grudnia 1939 r., określało wiek Żydów, których obowiązywał przymus pracy – od 14. do 60. roku życia. Warte podkreślenia jest to, że pierwsza faza akcji eksterminacyjnej była skierowana na zniszczenie podstaw materialnych i gospodarczych ludności żydowskiej⁶⁸. W tym celu pobierano od niej wysokie kontrybucje pieniężne, haracze oraz zmuszano do wykonywania prac.

---

⁶² K. Trzeskowska-Kubasik, *Zbrodnie niemieckie w Lesie Weleckim koło Buska-Zdroju*, Warszawa 2022; zob. AIPN GK, Obsada stanowisk w urzędach w powiecie Busko, 639/1, Wykaz funkcjonariuszy policji granatowej na terenie Kreis Busko, b.d., k. 111–114.

⁶³ AIPN GK, Der Kreishauptmann Busko [Starosta powiatowy w Busku], 639/68, Zestawienie liczbowe polskich i ukraińskich policjantów w dystrykcie Radom, stan na 1 IV 1941 r., k. 11.

⁶⁴ *Ibidem*, k. 167.

⁶⁵ AIPN Ki, OKŚZpNP, Wojewódzki Urząd Spraw Wewnętrznych w Kielcach 1983–1990, 015/10, cz. 1, Placówki zewnętrzne komendanta Policji Bezpieczeństwa i SD na Dystrykt Radom, b.d., k. 26.

⁶⁶ Od wiosny 1943 r. na terenie Kreis Busko stacjonowały ponadto oddziały odkomenderowane ze zmilitaryzowanych jednostek policji porządkowej, które okoliczna ludność nazywała „ekspedycją karną”. Wchodziły w skład 3. batalionu 17. Pułku Policji SS. 11. kompania stacjonowała w Busku-Zdroju w szkole podstawowej na rogu ul. Mickiewicza i 3 Maja. 3. batalion 17. Pułku Policji SS od wiosny 1943 r. do pierwszej połowy 1944 stacjonował także w pałacu Wielopolskich w Chrobrzu (K. Trzeskowska-Kubasik, *Zbrodnie III Batalionu 17 Pułku Policji SS na Ponidziu*, <https://przystanekhistoria.pl/pa2/teksty/74399,Zbrodnie-III-Batalionu-17-pulku-policji-SS-na-Ponidziu-w-czasie-okupacji-niemiec.html>, dostęp 12 IV 2021 r.).

⁶⁷ *Represje za pomoc Żydom na okupowanych ziemiach polskich w czasie II wojny światowej*, t. 1, red. M. Rejak-Grądzka, A. Namysło, Warszawa 2019, s. 15–16.

⁶⁸ H. Smarzyński, *Powiat Busko-Zdrój...*, s. 213.

Nad zatrudnieniem Żydów początkowo czuwały urzędy pracy. W pierwszym okresie brano ludzi do pracy głównie z łapanek. Po umocnieniu się władz okupacyjnych, Rady Starszych (Judenraty) zobowiązano do stałego dostarczania codziennie określonej liczby żydowskich robotników. Judenrat w Chmielniku pod przewodnictwem Abrahama Langwalda dostarczał Niemcom od drugiej połowy 1940 r. robotników żydowskich do prac zarówno w mieście, jak i poza miastem. Pinchas Rozen – mieszkaniec Chmielnika, wspominał: „Niemcy zlikwidowali wszystkie żydowskie instytucje i zaczęli brać młodych do niewolniczej pracy, odśnieżania ulic zimą, a latem w kamieniołomie i na polach. Kiedy miałem 17 lat, zostałem zmuszony do osobistego stawiania się każdego poranka na przymusową pracę⁶⁹. Niemieckie zapotrzebowanie na siłę roboczą było tak duże, że miejscowy Judenrat z trudem zapewniał odpowiednią liczbę robotników. Około 300 Żydów wysłano do obozu w Słupi⁷⁰.

Żydzi z Buska-Zdroju pracowali po 18 godzin dziennie na torfowisku położonym za cmentarzem polskim⁷¹. Józef Rozenberg relacjonuje: „Pracowaliśmy przy różnych pracach przymusowych, jak przy wydobywaniu torfu, mokrych, zgniłych bagien. Z ciężkiej 20-godzinnej pracy ludzie podostawali choroby malarii i z wycieńczenia umierali. Przy pracy żołnierze SD bili nas okrutnie, do nieprzytomności⁷². Żydów z Buska-Zdroju zatrudniano również przy budowie strzelnicy poza miastem. Pracę wykonywali na rzecz żandarmerii niemieckiej: „Codziennie rano szły uszeregowane grupy Żydów z łopatami na ramionach w kierunku błonia. Młody esesman z pistoletem maszynowym na ramieniu i z pejczem w garści nakazywał śpiewać. Było lato. Żydzi rozebrani do gąteł kopali strzelnicę, a jej skarpy wykładali zieloną darnią dowożoną chłopskimi podwodami⁷³. Żydów, którzy pracowali za wolno, mordowano. Po wojnie odkryto na terenie strzelnicy co najmniej dwie mogiły zbiorowe. Wiesław Dytkowski relacjonował: „Po strojach i zaroście poznałem, że byli tam pochowani wyłącznie Żydzi⁷⁴.

⁶⁹ P. Krawczyk, M. Maciągowski, *Żydzi w historii Chmielnika...*, s. 248.

⁷⁰ S. Bender, *Żydzi z Chmielnika w czasie okupacji niemieckiej...*, s. 47.

⁷¹ AIPN, 2323/1085, Relacja Rozenberga Josefa, b.d., k. 10.

⁷² STAL, EL 317 III Bü 902, Protokół przesłuchania świadka Józefa Rozenberga, 15 VI 1964 r., k. 122.

⁷³ L. Wojnakowski, *Z dala od Wykusu...*, s. 70.

⁷⁴ AIPN Ki, OKŚZpNP, 53/5350, Akta śledztwa w sprawie przestępstw popełnionych przez władze okupacyjne, a w szczególności przez Sipo i SD i Żandarmerię w Busku i okolicy w latach 1939–1945, 53/5350, Protokół przesłuchania świadka Wiesława Dytkowskiego, 23 V 1978 r., k. 121.

Żydzi z Pińczowa pracowali w lasach oraz przy naprawie dróg. Otrzymywali zapłatę w postaci porcji mąki⁷⁵:

Pracowałam w lesie przy krojeniu torfu, który Niemcy sprzedawali na opał. Każdego rana, około 5.00 ruszaliśmy w drogę przez las, 9 kilometrów tak trzeba było iść. Butów szkoda nam było. Dochodziliśmy do cmentarza, tam każdy miał swój grób, chowaliśmy buty i dalej szliśmy boso. Bardzo wszyscy głodni byliśmy. Czasem udało się zerwać kalarepę albo w lesie uskubać kilka borówek⁷⁶.

Stopniccy Żydzi pracowali przy budowie dróg oraz kanału Strumień. 60–70 proc. mieszkańców Stopnicy narodowości żydowskiej zbierało się na placu codziennie rano, a następnie maszerowało ok. 8 km do pracy. Za swoją pracę otrzymywali 1 kg pszenicy i 1 l odtłuszczonego mleka dziennie⁷⁷. Żydzi z Pińczowa remontowali drogi oraz wykonywali prace melioracyjne. Strażnicy niemieccy, aby ich upokorzyć, podczas drogi kazali im często śpiewać piosenki. Według Stanisława Jaklewicza, fragment jednej z nich brzmiał: „Marszałek Śmigły Rydz, nie nauczył Żydów nic, przyszedł Hitler złoty, nauczył Żydków roboty”⁷⁸. Żydów z Wiślicy od 1940 r. zatrudniano przy brukowaniu drogi na trasie Busko-Zdrój–Wiślica, a także w rolnictwie. Żydzi z Szydłowa oraz z Pacanowa pracowali zaś w rolnictwie. Ci ostatni latem 1940 r. trudnili się zbiorem truskawek. Każdemu z nich pozwolono wówczas zabrać do domów małą porcję truskawek jako formę zapłaty.

Jednym z pierwszych i najważniejszych zadań władz okupacyjnych była konfiskata mienia nieruchomości Polaków i Żydów. Żydom zabierano mieszkania, sklepy oraz lokale handlowe. Na przykład Aronowi Lorberowi, mieszkańcowi Buska-Zdroju, nakazano w ciągu siedmiu dni opuścić zajmowane mieszkanie i lokal usługowy. W przeciwnym razie grożono mu przymusowym usunięciem⁷⁹. Na Żydów nałożono również obowiązek dostarczania kontrybucji. Jednym z pierwszych

---

⁷⁵ *Encyclopedia of Camps and Ghettos...*, s. 277.

⁷⁶ A. Dziubiński, *Wojna i okupacja na Kielecczyźnie 1939–1945 (na przykładzie Pińczowa)*..., s. 11.

⁷⁷ *Encyclopedia of Camps and Ghettos ...*, s. 321.

⁷⁸ <https://www.google.com/search?client=firefox-b-d&q=pi%C5%84cz%C3%B3w+getto+wspomnienia> (dostęp 12 II 2021 r.).

⁷⁹ APK, Akta miasta Busko, 1216, Pismo komisarycznego burmistrza miasta Busko-Zdrój do Aarona Lorbera, 9 IV 1940 r., k. 56.

zadań Judenratu w Nowym Korczynie było jej zabranie w wysokości 20 tys. zł. W niedługim czasie Niemcy zażądali dodatkowej – dwukrotnie wyższej od poprzedniej⁸⁰. W Wiślicy kontrybucja wynosiła 30 tys. zł⁸¹. W październiku lub w listopadzie 1939 r. Judenrat z Mosze Aronem na czele wystosował do pacanowskich Żydów prośbę o oddanie wszelkich kosztowności w celu przekazania ich Niemcom w ramach kontrybucji⁸². Z kolei w Stopnicy oddawano pieniądze lub złoto. Laja Blusztejn wspominała: „Takie kontrybucje złożono pięć lub sześć razy za moich czasów”⁸³.

23 listopada 1939 r. na mocy zarządzenia generalnego gubernatora Hansa Franka wszyscy Żydzi, którzy przekroczyli 10. rok życia, musieli nosić na prawym rękawie białe opaski o minimalnej szerokości 10 cm, zaopatrzone w gwiazdę Dawida. Rozporządzenie o oznakowaniu sklepów w Generalnym Gubernatorstwie wydane 23 listopada 1939 r. nakazywało ich żydowskim właścicielom oznaczanie punktów sprzedaży gwiazdą Dawidą w sposób widoczny z ulicy⁸⁴. Politykę „aryzacji” doskonale ilustrują wspomnienia Jana Wojciechowskiego:

Jedynie ludności żydowskiej zabroniono prowadzić przedsiębiorstwa, a te oddawano pod zarząd Polaków, a w okresie przejściowym po kilka sklepów przydzielono kontroli Polaków, sprzedawcami byli Żydzi. Wprowadzono opaski dla ludności żydowskiej i przymus kłaniania się. Z czasem zakazano chodzić ludności żydowskiej niektórymi ulicami, a w szczególności rynkiem⁸⁵.

Ograniczenie swobodnego poruszania się w obrębie GG regulowało postanowienie wykonawcze do rozporządzenia o przymusie pracy z 26 października

---

⁸⁰ *Encyclopedia of Camps and Ghettos...*, s. 262.

⁸¹ *Ibidem*, s. 340.

⁸² *Ibidem*, s. 273.

⁸³ AIPN GK, 179/114, Protokół przesłuchania świadka Lai Blusztejn, 6 V 1947 r., k. 141.

⁸⁴ *Represje za pomoc Żydom...*, s. 19.

⁸⁵ AIPN GK, Materiały dochodzeniowe OKBZN w Radomiu w sprawie zbrodni hitlerowskich popełnionych w gminach: Grabki, Szczytniki, Stopnica, Potok. Protokoły przesłuchania świadków, zestawienia zbrodni niemieckich (obejmujące miejscowość, datę zbrodni, jej rodzaj oraz nazwiska świadków), kwestionariusze o egzekucjach i grobach masowych, korespondencja. Akta sprawy dotyczą m.in. dochodzenia przeciwko Herbertowi Böttcherowi, byłemu generałowi SS i dowódcy SS i Policji (SS und Polizeiführer) na terenie byłego dystryktu radomskiego, 179/114 (dalej 179/114), Protokół przesłuchania świadka Jana Wojciechowskiego, 14 III 1946 r., k. 125.

1939 r., wydane 11 grudnia tegoż roku przez Hansa Franka. Od 1 stycznia 1940 r. Żydzi nie mogli zmieniać miejsca zamieszkania lub pobytu bez pisemnego zezwolenia właściwej władzy administracyjnej. Na przykład Żydzi z Buska-Zdroju w celu uzyskania przepustki składali podania do burmistrza miasta – Stanisława Sikorskiego⁸⁶. Ubiegający się o przepustkę Żydzi musieli przedstawić zaświadczenie lekarskie potwierdzające ich dobry stan zdrowia. Wydawali im je m.in. dr Aniela Żwan-Golschmied⁸⁷ oraz dr Zygmunt Żubr.

W godzinach od 21.00 do 5.00 Żydom zabroniono używania dróg, ulic oraz placów⁸⁸. Normy na wprowadzone w połowie października 1939 r. kartki żywnościowe były dla ludności żydowskiej o połowę mniejsze niż dla polskiej. Przewidziano w nich tylko chleb, kawę zbożową oraz cukier. Okupant niemiecki stosował zasadę zaopatrywania w żywność najpierw Niemców, następnie ludność polską, a na samym końcu żydowską⁸⁹. Według zarządzenia Siegfrieda Hoffmana, „Piekarnie wyznaczone dla zaaprowizowania Żydów otrzymają przez Spółdz. Roln. Handl. tylko mąkę żytnią na 100 gramów chleba na jedną osobę dziennie”⁹⁰.

Na terenie Kreis Busko, podobnie jak w innych częściach dystryktu Radom, Niemcy ustawicznie stosowali przemoc indywidualną wobec Żydów. Daniel Fischgarten z Buska-Zdroju relacjonował: „Żandarmeria wpadła raz do piekarza, żądając chleba, ponieważ go nie miał, zbili i z[a]deptali go na śmierć”⁹¹. Zwyczajem żandarmów z Buska-Zdroju było również organizowanie w soboty napadów na Żydów wychodzących z bożnicy⁹².

---

⁸⁶ Złożył je m.in. 29 lipca 1941 r. Josek Pacanowski: „Uprzejmie proszę Pana Burmistrza o wydanie mi zezwolenia na wyjazd z Buska do Chmielnika do mej siostry, Gitli Rozenwajg, która jest ciężko chora i potrzebuje mej pomocy” (APK, Akta miasta Busko, 1296 (dalej 1296), Pismo Joska Pacanowskiego, 29 VII 1941 r., k. 6).

⁸⁷ APK, 1296, Zaświadczenie dr Anieli Żwan-Golschmied, 1941 r., k. 8.

⁸⁸ APK, Akta gminy Busko, 1266, Pismo do wszystkich burmistrzów, wójtów gminnych powiatu Busko, 13 I 1940 r., k. 503. Na mocy zarządzenia Kreishauptmanna Schäfera dla Polaków wprowadzono godzinę policyjną, która obowiązywała od godziny 21.00 do 5.00 rano (APK, Akta gminy Busko, 1267, Zarządzenie Schäfera, 8 IV 1940 r., k. 442).

⁸⁹ K. Urbański, *Zagłada Żydów w dystrykcie radomskim*, Kraków 2004, s. 59.

⁹⁰ AIPN GK, 639/8, Pismo do burmistrzów i wójtów w Busku, Chmielnik, Pińczów, Stopnica, Pacanów, Nowy Korczyn, Wiślica, 8 I 1940 r., k. 6.

⁹¹ Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie (dalej AŻIH), Zbiór Relacji Żydów Ocalałych z Zagłady, 301/254, Relacja Daniela Fischgartena, b.d., k. 1.

⁹² K. Urbański, *Zagłada Żydów w dystrykcie radomskim...*, s. 150.

Judenraty ze Stopnicy oraz z Pińczowa prowadziły zbiórkę pieniędzy wśród ludności lokalnej w celu przekupienia Niemców, a w konsekwencji ograniczenia przyjazdów żandarmów z Buska-Zdroju. Z inicjatywy Jankiela Taubelblata, przewodniczącego Judenratu w Stopnicy, każdego Niemca przybyłego do miasteczka prowadzono do polskiej restauracji, gdzie organizowano poczęstunek zakrapiany wódką. Następnie łąpówkę wręczał mu Taubelblat. Joseph Bainvoll wspominał po wojnie: „Po takiej wizycie Niemcy opuszczali miasteczko lub też rzadko kręcili się po ulicach. Nikt nie wątpił, że delikatne zachowanie Niemców było rezultatem hojnej łąpówki, na którą nie pożałował Reb Jankiel. Trzeba przyznać, że wiedział, komu i jak smarować”⁹³. Działania te nie powstrzymały jednak buskich żandarmów od popełniania zbrodni na terenie Stopnicy. Jeden z nich – Gutzeit Niedermack w listopadzie 1939 r. w miasteczku zastrzelił Żyda, który przechodził przez ulicę⁹⁴. Jego ofiarą padł również niejaki Bruchman (imię nieustalone – K.T.-K.). W kwietniu 1940 r. podczas obchodów Paschy żandarmi z Buska-Zdroju zamordowali w Stopnicy 13 Żydów⁹⁵. W 1941 r. Niemcy zastrzelili zaś trzech bogatych Żydów, a ich majątek zagrabili⁹⁶. Licznych zbrodni na chmielnickich Żydach dopuścili się żandarmi niemieccy z Chmielnika. Według relacji Michała Stępnia:

Niemcy nie segregowali, że ten ma jakieś względy, ten jest młodszy, a ten jest starszy. Jak chciał, zastrzelił, i to wszystko. Widziałem taki przypadek, jak Niemiec, żandarm o nazwisku Kleuzer [właśc. Krause] [...] jak w moje oczy zastrzelił taką Pasternakównę, Żydówkę, w wieku od 25 do 30 lat. [Zabił] dlatego, że jego syn zginął na froncie. To powiedział, że dwustu Polaków zastrzeli, a czterystu Żydów zabije za to, że jego syn zginął na froncie⁹⁷.

Jednym z katów ludności żydowskiej na terenie miasteczka uzdrowskiego był Johann Hansel z Policji Bezpieczeństwa. Wobec buskich Żydów nagminnie stosował przemoc: „Z końcem 1940 r. ojciec mój Jacob, wracając z bożnicy, został

---

⁹³ J. Bainvoll, *Wielki mrok...*, s. 63.

⁹⁴ AIPN, 2448/321 cz. 1, Ankieta, b.d., k. 389–390.

⁹⁵ *Stopnica*, „The Kielce–Radom Special Interest Group Journal” 2001, vol. 5, nr 2, s. 7.

⁹⁶ J. Bainvoll, *Wielki mrok...*, s. 63.

⁹⁷ *Nasi sąsiedzi Żydzi...*, s. 129.

zatrzymany przez Hansa. Hans zaczął mu targać zawiązaną chustką brodę, rzucił go na ziemię i swoimi butami kopał go, zostawiając go potem pokrwawionego i nieprzytomnego na ulicy. Ojciec mój od tego czasu leżał sparaliżowany⁹⁸. W kwietniu 1940 r. Hansel rozstrzelał żydowskiego piekarza Awigдона Birenbauma pod pretekstem wypieku pieczywa przed Paschą. Jego ciało pochowano na cmentarzu żydowskim w Busku-Zdroju. W 1941 r. również Hansel zastrzelił nieustalonego z nazwiska Żyda za brak opaski z gwiazdą Dawida⁹⁹. O jego udziale w egzekucjach Żydów na cmentarzu żydowskim wiedzieli mieszkańcy Buska-Zdroju: „Po każdym jego zjawieniu się na kirkucie rozlegały się strzały. Zawsze jechał z kimś, a wracał sam¹⁰⁰. Hansel wraz z żandarmami z Buska-Zdroju przyjeżdżał również do Pińczowa. Po miasteczku spacerował z wilczurem, którym szczuł miejscową ludność: „na jego polecenie [pies] atakował przechodzących ulicą najczęściej Żydów, gryzł, kaleczył, rwał ubrania, tak długo, aż nie został zawołany¹⁰¹”.

Getta i obozy pracy

O położeniu prawnym Żydów zdecydowało zarządzenie Reinharda Heydricha z 21 września 1939 r. (tzw. Schnellbrief). Zgodnie z nim, wszyscy Żydzi mieli zostać skoncentrowani w wyodrębnionych i wyizolowanych dzielnicach większych miast, położonych w pobliżu linii kolejowych. Proces gettoizacji w dystrykcie radomskim przybrał znacznie na sile w 1941 r., a liczbę powstałych gett szacuje się na co najmniej 120¹⁰².

Na obszarze Kreis Busko na konferencji 3 kwietnia 1941 r. Erich Berthold, pracownik Wydziału I Kreishauptmannschaftu, poinformował przewodniczących delegatur Żydowskiej Samopomocy Społecznej (ŻSS) i Judenratów o powstaniu

---

⁹⁸ STAL, EL 317 III Bü 902, Protokół przesłuchania świadka Józefa Rozenberga, 15 VI 1964 r., k. 123.

⁹⁹ Bundesarchiv w Ludwigsburgu, Dochodzenie przeciwko Johannowi Hanselowi, B 162/6207, Pismo Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, 19 I 1966 r., k. 818.

¹⁰⁰ AIPN Ki, OKŚZpNP, Akta śledztwa w sprawie przestępstw popełnionych przez władze okupacyjne, a w szczególności przez Sipo i SD i Żandarmerię w Busku i okolicy w latach 1939–1945, 5349, Pismo OKBZH w Kielcach, 10 III 1967 r., k. 48.

¹⁰¹ AIPN Ki, OKŚZpNP, Podręczne akta śledztwa w sprawie zbrodni popełnionych przez hitlerowców w Pińczowie, 53/4907 (dalej 53/4907), Protokół przesłuchania świadka Piotra Lecha, b.d., k. 86.

¹⁰² Na terenie Kreis Piotrków było ich 10, w Kreis Radomsko – 11, a w Kreis Tomaszów – 19 (K. Urbański, *Zagłada Żydów w dystrykcie radomskim...*, s. 114).

dzielnic żydowskich. Zgodnie z rozporządzeniem Kreishauptmanna Wilhelma Schäfera, miały zostać utworzone do 15 kwietnia 1941 r.¹⁰³ Ogółem powstało ich osiem, zlokalizowanych w Busku-Zdroju, Chmielniku, Nowym Korczynie, Pacanowie, Pińczowie, Stopnicy, Szydłowie oraz Wiślicy.

Początkowo wszystkie getta miały charakter otwarty, tzn. nie wzniesiono fizycznych barier oddzielających tzw. żydowskie dzielnice mieszkaniowe od tzw. strefy aryjskiej. Żydów jednakże obowiązywał zakaz ich opuszczania. Ucieczka z getta początkowo groziła nałożeniem kary pieniężnej. Na przykład za ucieczkę dwóch Żydów z buskiego getta gmina musiała zapłacić po 1 tys. zł okupu¹⁰⁴. Od trzeciego zarządzenia o ograniczeniu prawa pobytu w GG z 15 października 1941 r. za samowolne opuszczenie getta groziła kara śmierci¹⁰⁵.

Terytorium getta w poszczególnych miasteczkach miało różną powierzchnię. Chmielnicy Żydzi, mieszkający w centrum miasta, otrzymali polecenie przeprowadzki do getta obejmującego ulice: Bednarską, Furmańską i Magistracką¹⁰⁶. Rynek znalazł się poza jego terenem. W Busku-Zdroju getto zlokalizowano głównie na dwóch ulicach: Kościuszki i Kilińskiego. W jego skład wchodziła również obecna ul. Partyzantów, przy której mieściła się synagoga¹⁰⁷. Getto w Wiślicy (powstałe w maju 1941 r.) obejmowało zaś 76 parterowych domów, w których mieszkało 1,5 tys. miejscowych Żydów oraz ok. 500 Żydów z Łodzi, Płocka, Radomia, Sandomierza i Warszawy. W przeciwieństwie do innych gett, nie znajdowało się w dzielnicy zamieszkiwanej uprzednio przez ludność żydowską, ale w innej – arbitralnie wybranej przez Niemców. Ponieważ domy wykonano z tzw. płaczącego kamienia, nagminne były zagrzybienienie i pleśń, co sprzyjało rozwijaniu chorób. W dzielnicy nie było dostępu do studni, toteż miejscowa ludność czerpała wodę z pobliskiej rzeki Nidy¹⁰⁸. Żydzi z Pacanowa mieszkali w 125 domach w centrum miasteczka. Wodę czerpano ze studni¹⁰⁹.

---

¹⁰³ R. Seidel, *Deutsche Besatzungspolitik in Polen...*, s. 240.

¹⁰⁴ AŻIH, Zbiór Relacji Żydów Ocalałych z Zagłady, 301/254, Relacja Daniela Fischgartena, b.d., k. 1.

¹⁰⁵ B. Musiał, O. Musiał (współprac.), *Kto допоможе Żydowi...*, Poznań 2019, s. 80–81.

¹⁰⁶ STAL, EL 317 III 902, Zeznania Kalmana Żelaznika, Mosze Kleinhendlera i Ben Icchaka Anszela, 21 VI 1964 r., b.p.

¹⁰⁷ *Encyclopedia of Camps and Ghettos...*, s. 124.

¹⁰⁸ K. Urbański, *Zagłada Żydów w dystrykcie radomskim...*, s. 150.

¹⁰⁹ AŻIH, Żydowska Samopomoc Społeczna, Korespondencja Prezydium ŻSS z Delegaturą ŻSS w Pacanowie, 778, Notatka dotycząca getta w Pacanowie, 1942 r., k. 17.

Tabela 2. Sytuacja demograficzna gett na terenie Kreis Busko w latach 1941–1942¹¹⁰

Miejscowość	Liczebność w 1941 r.	Liczebność w 1942 r.
Busko-Zdrój	1 728	brak danych
Chmielnik	8 000	13 000
Nowy Korczyn	3 559	4 200
Pacanów	2 645	2 785
Pińczów	2 991	3 554
Stopnica	4 600	5 300
Szydłów	770	1 270
Wiślica	brak danych	2 165

Zjawiskiem powszechnym na okupowanych ziemiach polskich było przesiedlanie Żydów z jednej miejscowości do drugiej. Wielokrotne przemieszczanie tej samej grupy, w połączeniu z grabieżą mienia, wyniszczało ją ekonomicznie. Kreis Busko wyróżniał się na tle innych kreisów w dystrykcie Radom stosunkowo wysoką liczbą uchodźców – w 1941 r. było to 7756 osób¹¹¹. Pod tym względem plasował się na trzecim miejscu za Kreis Tomaszów i miastem Częstochowa. Warto równocześnie zauważyć, że stolica Kreis Busko, Busko-Zdrój, pozostawała miastem z najmniejszą liczbą wysiedlonych (16,3 proc. nowo przybyłych). Był to wynik świadomej decyzji Kreishauptmanna dr. Wilhelma Schäfera, który uznał, że Busko-Zdrój ma pozostać miastem wolnym od Żydów¹¹².

1 grudnia 1940 r. zarządzono deportację ok. 2 tys. Żydów z Radomia do Kreis Busko oraz Kreis Opatów. Byli to ludzie przybyli do stolicy dystryktu w 1940 r.,

¹¹⁰ *Encyclopedia of Camps and Ghettos...*, s. 212. Według Adama Rutkowskiego liczebność Żydów w poszczególnych miastach przedstawiała się następująco: Busko-Zdrój we wrześniu 1941 r. zamieszkiwało 1728 Żydów, a w czerwcu 1942 r. – 1587, w Chmielniku we wrześniu 1941 r. – 8292, a w kwietniu 1942 r. – 8510. W Nowym Korczynie we wrześniu 1941 r. mieszkało 3700 Żydów, a w kwietniu 1942 r. – 3834. W Pacanowie w lipcu 1941 r. było 2612 Żydów, w kwietniu 1942 r. – 2828. W Pińczowie we wrześniu 1941 r. mieszkało 2991 Żydów, a w czerwcu 1942 r. – 3554. W Stopnicy we wrześniu 1941 r. było 4600 osób narodowości żydowskiej, a w kwietniu 1942 r. – 5300. Szydłów we wrześniu 1941 r. zamieszkiwało 1004 Żydów, a w czerwcu 1942 r. – 1257. W Wiślicy w listopadzie 1941 r. było 2200 Żydów, a w kwietniu 1942 r. – 2165 (A. Rutkowski, *Martyrologia, walka i zagłada ludności żydowskiej...*, s. 147–148).

¹¹¹ *Ibidem*, s. 76.

¹¹² *Encyclopedia of Camps and Ghettos...*, s. 206.

bezrobotni i posądzeni o działalność przestępczą. Wysiedleniem z Radomia objęto wyłącznie biedotę żydowską. Tamtejszy Judenrat, pod przewodnictwem Józefa Diamenta, na liście wysiedleńców umieścił osoby, które w przeszłości, choćby bezskutecznie, starały się o przyznanie zasiłku. Pod groźbą kary zabroniono im powrotu do miasta¹¹³. Między 5 a 12 grudnia 1940 r. wysiedlono z Radomia do Dwikóz i Chmielnika ok. 200 Żydów¹¹⁴. Do Buska-Zdroju w grudniu 1940 r. przybyło 1,5 tys. Żydów z Radomia¹¹⁵, a 6 grudnia 1940 r. 300 do Stopnicy. Z kolei 300 Żydów z Radomia deportowano wiosną 1941 r. do getta w Nowym Korczynie¹¹⁶.

Na przełomie lutego i marca 1941 r. na tereny dystryktu Radom przesiedlono ok. 10 tys. Żydów z Płocka. W lutym 1941 r. do Chmielnika przybyło 400 Żydów z Płocka. W aktach stanu cywilnego wyznania mojżeszowego w Chmielniku za 1941 r. zarejestrowano 26 aktów zgonu Żydów deportowanych z Płocka do Chmielnika¹¹⁷. 24 lutego 1941 r. do Buska-Zdroju przesiedlono 966 Żydów z Płocka. Nie mieli ani bagażu, ani środków do życia, uprzednio przeszli przez obóz w Działdowie. Większość z nich była chora na grypę, 11 osób miało fizyczne obrażenia, a dwie osoby podczas transportu zmarły na zawał serca¹¹⁸. 25 lutego 1941 r. do Stopnicy deportowano 200–250 Żydów z Płocka (głównie kobiety i dzieci). Pod koniec 1940 r. lub na początku 1941 do Wiślicy przybyło ich 150¹¹⁹.

Największa liczba deportowanych Żydów znalazła się w getcie w Chmielniku. Latem 1940 r. do Chmielnika deportowano 1150 Żydów pochodzących głównie z Glinic oraz z Łodzi. Przybywały tam również transporty wysiedlonych z Krakowa i Warszawy. W chmielnickim getcie osadzano także Żydów z okolicznych

---

¹¹³ K. Urbański, *Zagłada Żydów w dystrykcie radomskim...*, s. 138–139.

¹¹⁴ *Ibidem*, s. 139.

¹¹⁵ *Radom ghetto*, <http://www.deathcamps.org/occupation/radom%20ghetto.html>, dostęp 1 II 2021 r.

¹¹⁶ *The Yad Vashem Encyclopedia of the ghettos during the Holocaust*, vol. 2, Yad Vashem, Jerozolimma 2009, s. 532.

¹¹⁷ Zarejestrowano akty zgonu następujących osób: Ity Estery Bocian, Abrama Lejzora Cynabera, Ity Eliasza, Jankiela Arona Federa, Gołdy Falek, Henocha Fudałowicza, Icka Gajzlera, Binema Gronera, Symchy Jakuba Jakubowicza, Chany Łai Kronenberg, Chaima Kutena, Moszka Josefa Kutena, Uryna Jankiela Kutena, Dachy Lewitan, Abrama Litmana, Jakuba Lejba Litmana, Josefa Litmana, Czarny Lejzorowicz, Maksa Palusiaka, Jojnego Szklarka, Chai Bajli Szymanickiej, Bajli Szwarc, Gitli Szwarc, Nuzyna Szwarc, Szmula Tanguzza oraz Judy Wasermana (Urząd Stanu Cywilnego w Stopnicy, Akta stanu cywilnego wyznania mojżeszowego w Chmielniku, 1941 r., b.p.).

¹¹⁸ P. Krawczyk, M. Maciągowski, *Żydzi w historii Chmielnika...*, s. 139.

¹¹⁹ *Encyclopedia of Camps and Ghettos...*, s. 341.

wsi: Drugni, Piotrkowic, Przededworza i Ślaskowa. Pod koniec 1941 r. liczba mieszkańców chmielnickiego getta sięgała 8 tys. W październiku 1942 r. wzrosła do 13 tys. osób¹²⁰. Żydów z różnych części okupowanej Polski deportowano również do Stopnicy. W 1941 r. do miasteczka przywieziono Żydów z Łodzi oraz z Krakowa. 8 marca 1941 r. Żydowska Samopomoc Społeczna donosiła: „Sytuacja wszystkich przebywających tu wysiedleńców – katastrofalna. Wszyscy przez cały czas mieszkają w 3 zbiorczych punktach: w jednej bożnicy znajduje się 110 osób, w drugiej bożnicy – 50 osób oraz w jednym dużym pokoju ok. 40 osób. Wszyscy leżą na podłogach [...] Szereg osób dorosłych i kilkoro dzieci jest chorych. Dwie osoby zmarły”¹²¹. W 1942 r. sprowadzono dodatkowo Żydów z okolicznych wiosek. W kwietniu 1942 r. stopnickie getto zamieszkiwało ok. 5300 Żydów¹²².

Do Nowego Korczyna w pierwszej połowie 1941 r. przybyli Żydzi z Łodzi, Kielc, Radomia oraz Warszawy. Liczba Żydów w maju 1941 r. oscylowała wokół 3559¹²³. W październiku 1942 r. Nowy Korczyn zamieszkiwało 4,2 tys. Żydów. Żydów z Główna koło Łodzi, Krakowa, Łodzi, Radomia i Warszawy deportowano również do Pacanowa. W maju 1941 r. liczba Żydów w Pacanowie osiągnęła liczbę 2645 (w tym 785 uchodźców)¹²⁴.

W odróżnieniu od Stopnicy czy Chmielnika, getto w Pińczowie zamieszkiwało znacznie mniej Żydów – w czerwcu 1942 r. były to 3554 osoby¹²⁵. W porównaniu do gett w pierwszych dwóch miasteczkach getto w Pińczowie charakteryzowało się dosyć niską liczbą deportowanych. Niewątpliwie warunki w nim panujące były o wiele trudniejsze. We wrześniu 1939 r. w wyniku zbrodniczej działalności Niemców zniszczono 82 proc. Pińczowa. Miasto zostało pozbawione licznych piekarni, sklepów i magazynów¹²⁶. Sytuacja miejscowych Żydów była tragiczna,

---

¹²⁰ AIPN GK, Ankiety sądów grodzkich, 163/47, Kwestionariusz o obozach, 24 X 1945 r., k. 367–368.

¹²¹ AŻIH, Żydowska Samopomoc Społeczna, Korespondencja Prezydium ŻSS z Delegaturą ŻSS w Stopnicy, 211/933, Pismo do Dorady ŻSS przy szefie dystryktu w Radomiu, 8 III 1941 r., k. 1.

¹²² *Encyclopedia of Camps and Ghettos...*, s. 322.

¹²³ *Ibidem*, s. 262.

¹²⁴ *Ibidem*, s. 274.

¹²⁵ *Encyclopedia of Camps and Ghettos...*, s. 277.

¹²⁶ K. Trzeskowska-Kubasik, *Zbrodnie Wehrmachtu we wrześniu 1939 r. na terenie Pińczowa*, <https://przystanekhistoria.pl/pa2/teksty/85883,Zbrodnie-Wehrmachtu-we-wrzesniu-1939-r-na-terenie-Pinczowa.html>, dostęp 16 I 2023 r.

liczba deportowanych wynosiła w listopadzie 1940 r. 197 osób. W styczniu 1941 r. wzrosła do 218¹²⁷.

Do Wiślicy deportowano Żydów z Krakowa, Łodzi, Sandomierza i Warszawy. W kwietniu 1942 r. wiślickie getto zamieszkiwało 2165 Żydów, w tym 728 uchodźców¹²⁸. Niską liczbą deportowanych charakteryzowało się także getto w Szydłowie. W maju 1941 r. zamieszkiwało je 770 Żydów (w tym 170 deportowanych). We wrześniu 1941 r. liczba ta powiększyła się do 1004 osób¹²⁹.

Ze względu na liczne deportacje do gett w Kreis Busko panował w nich ścisk, co prowadziło do rozwoju chorób. W getcie w Pacanowie w jednym pokoju mieszkało 12–13 osób, w Nowym Korczynie zaś 12¹³⁰. W Busku-Zdroju było to aż 20 osób. Ze względu na dużą gęstość zaludnienia oraz fatalne warunki sanitarne w niemal wszystkich gettach wybuchła epidemia tyfusu. W 1941 r. w Chmielniku z jej powodu zmarło 100 osób. Przeważającą większość chorych stanowili wysiedleńcy oraz najbiedniejsi mieszkańcy miasteczka. Aby zwalczać epidemię, Judenrat uruchomił szpital. W maju 1941 r. przebywało w nim 27 osób¹³¹.

Stopniowa izolacja od świata zewnętrznego i pogarszające się warunki materialne zmuszały mieszkańców gett do nawiązania kontaktów ze stroną „aryjską”, przede wszystkim w celu zdobycia żywności. Część Żydów – mimo kary śmierci grożącej za opuszczenie getta – decydowała się na zakup żywności poza jego obrębem. Żywność do gett szmuglowali również polscy chłopci. Żydzi z pacanowskiego getta kupowali od miejscowych rolników ryby, jajka i pomidory¹³². Tylko w stopnickim getcie z powodu głodu i chorób miało umrzeć w 1941 r. 400 osób¹³³, 8,6 proc. jego mieszkańców. Dane wydają się zawyżone. Według akt stanu cywilnego wyznania mojżeszowego w Stopnicy, w getcie w Stopnicy, w porównaniu z rokiem 1940, śmiertelność Żydów w 1941 r. wzrosła o połowę (48 aktów zgonów za 1940 r. oraz 96 za 1941 r.)¹³⁴. W getcie w Chmielniku w porównaniu z rokiem 1939 śmiertelność

---

¹²⁷ *Encyclopedia of Camps and Ghettos...*, s. 276.

¹²⁸ *Ibidem*, s. 341.

¹²⁹ *Ibidem*, s. 329.

¹³⁰ *Ibidem*, s. 262.

¹³¹ AŻIH, 301, Pismo do Prezydium Żydowskiej Samopomocy Społecznej, 20 V 1941 r., s. 30.

¹³² *Encyclopedia of Camps and Ghettos...*, s. 274.

¹³³ *Ibidem*, s. 322.

¹³⁴ Urząd Stanu Cywilnego w Stopnicy, Akta stanu cywilnego wyznania mojżeszowego okręgu bóżniczego w Stopnicy, 1941 r., b.p.

w 1941 r. wzrosła prawie trzykrotnie (71 zarejestrowanych aktów zgonu w 1939 r. oraz 196 w 1941 r.). Akty zgonów Żydów z Nowego Korczyna także wskazują na wzrost śmiertelności. W 1939 r. zarejestrowano 26 zgonów, w 1940 – 34, w 1941 – 34, a w roku 1942 – 56. W roku 1942 ostatni akt zgonu zamieszczono 24 marca. W aktach stanu cywilnego wyznania mojżeszowego w Pacanowie zarejestrowano za 1940 r. 19 aktów zgonów, a za 1941 r. – 34.

Warunki życia w gettach na terenie Kreis Busko zasadniczo nie odbiegały od warunków panujących w gettach całego dystryktu Radom. Przeludnienie, morderstwa zbiorowe i pojedyncze, konfiskaty mienia, przesiedlenia oraz praca ponad siły były na ich obszarze na porządku dziennym. W celu określenia śmiertelności w gettach na terenie Kreis Busko autorka poddała analizie akta stanu cywilnego wyznania mojżeszowego w Chmielniku, Nowym Korczynie, Pacanowie, Stopnicy oraz Szydłowie. Niestety, nie zachowała się dokumentacja z Pińczowa i Wiślicy. Należy również zaznaczyć, że zgony za rok 1942 dokumentują jedynie urzędy stanu cywilnego wyznania mojżeszowego w Nowym Korczynie. Ponieważ niemiecka polityka wobec Żydów doprowadziła do radykalnego pogorszenia warunków bytowych wyznawców judaizmu (narastającego głodu, pauperyzacji, braku opieki medycznej), autorka niniejszego artykułu wszystkie osoby zmarłe w latach 1939–1942 (także z przyczyn naturalnych) uznała za ofiary zbrodni niemieckich.

W ramach projektu pt. „Terror okupacyjny na ziemiach polskich w latach 1939–1945” autorka przeprowadziła badania dotyczące strat osobowych na terenie Kreis Busko. Według jej ustaleń, w 1939 r. zginęło co najmniej 60 Żydów¹³⁵, w 1940 – 71, w 1941 – 332, a od początku roku 1942 do lata tegoż roku – 80. Dane te należy powiększyć o przypadki śmierci osób, których nie udało się zidentyfikować z imienia i nazwiska. Można postawić tezę, że skala strat osobowych Żydów, którzy stale lub czasowo przebywali na terytorium Kreis Busko, od września 1939 r. do połowy roku 1942 była znacznie wyższa.

Na przełomie lat 1939 i 1940 powstały pierwsze obozy pracy przymusowej dla ludności żydowskiej (*Zwangsarbeitslager für Juden, Julag*)¹³⁶. Działalność

---

¹³⁵ Mowa o osobach, których personalia udało się ustalić. Tak jak wspomniano, we wrześniu 1939 r. na terenie przyszłego Kreis Busko zginęło co najmniej 135 Żydów.

¹³⁶ M. Wardzyńska, *Obozy niemieckie na okupowanych terenach polskich*, „Biuletyn IPN” 2009, nr 4, s. 28.

obozów regulowało również zarządzenie szefa dystryktu Radom Karla Lascha z 20 listopada 1939 r. Przymus pracy obowiązywał Żydów od 12. do 60. roku życia. W obozach mieli pracować przez dwa lata. Zgodnie z zarządzeniem Lascha, pobyt mógł być jednak przedłużony na czas nieokreślony. Jeden z pierwszych obozów pracy na terenie Kreis Busko powstał w 1941 r. w Słupi¹³⁷. Położony był w Błoniach Ratajskich, ok. 3 km od Pacanowa. W obozie początkowo osadzano Żydów pochodzących z Nowego Korczyna, Pacanowa oraz Stopnicy. Kierowano do niego również Romów. Nadzór nad obozem sprawowali funkcjonariusze żandarmerii niemieckiej z placówek w Słupi oraz w Busku-Zdroju¹³⁸. Przeciętnie przebywało w nim od 180 do 200 więźniów. Jego teren ogrodzono potrójnym drutem kolczastym, wysokim na 2,5 m. Za ogrodzeniem od strony zachodniej był wykopany kanał szeroki na 3 m i głęboki na 3,5 m. Wewnątrz obozu znajdowało się pięć baraków. Trzy mniejsze przeznaczono dla więźniów funkcyjnych oraz na kuchnię, magazyny i wartownię. W dwóch większych barakach mieszkali więźniowie. Spali na piętrowych, drewnianych pryczach, wysłanych słomą.

W Słupi panowały ciężkie warunki. Do mycia służyły blaszane koryta, do których przynoszono wodę z kanału. Wskutek złych warunków higienicznych w obozie wybuchła epidemia tyfusu plamistego, a więźniowie borykali się z częstymi problemami żołądkowymi. Wyżywienie było niezwykle ubogie. Po porannym apelu więźniowie otrzymywali kromki czarnego chleba wraz z łyżką marmolady lub pastą rybną oraz czarną kawę zbożową bez cukru. Obiad składał się z zupy z buraków albo brukwi. Na kolację więźniowie dostawali to samo, co na śniadanie. Oprócz tego żywili się polewką z kasztanów. Więźniowie pracowali przy budowie kanałów melioracyjnych¹³⁹. Często stosowano wobec nich

---

¹³⁷ J. Marszałek, *Obozy pracy w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, Lublin 1988, s. 152; zob. *Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich 1939–1945. Informator encyklopedyczny*, Warszawa 1979, s. 457.

¹³⁸ K. Trzeskowska-Kubasik, *Działalność obozu pracy w Słupi na terenie Kreishauptmannschaft Busko*, <https://przystanekhistoria.pl/pa2/teksty/78082,Dzialalnosc-obozu-pracy-w-Słupi-na-terenie-Kreishauptmannschaft-Busko-w-latach-1.html>, dostęp 3 II 2020 r.

¹³⁹ AIPN, Ankiety Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce oraz Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Warszawie zebrane w latach 1968–1972. Ankiety dotyczące województwa kieleckiego – V. Powiat Busko-Zdrój – ankiety, notki encyklopedyczne, 2448/321, cz. 2, Kwestionariusz o obozach, b.d., k. 743.

przemoc. Jan Zdyb, który pracował przy budowie baraków, zeznawał: „Widziałem, jak nawet jeden z Niemców przewrócił Żyda w błoto i w błocie podrzynał mu gardło”¹⁴⁰.

W 1941 r. Judenrat w Chmielniku otrzymał polecenie dostarczenia 300 osób do obozu w Słupi. Ze względu na naciski ich rodzin do Słupi udał się Mosze (Monik) Pasternak. Po powrocie do Chmielnika opowiedział im o tragicznej sytuacji robotników. Po pewnym czasie część robotników powróciła do miasteczka. Ostatecznie wrócili wszyscy¹⁴¹. Od drugiej połowy 1942 r. w obozie w Słupi zaczęto osadzać Polaków. W tym czasie zmieniono jego charakter na karny (Straflager). Więziono w nich głównie rolników, którzy nie wywiązali się z dostaw kontyngentów.

Kolejnym Julagiem na terenie Kreis Busko był obóz w Biechowie Dolnym, który funkcjonował od wiosny do jesieni 1942 r.¹⁴² Znajdował się obok szosy, najprawdopodobniej w stajniach, które przed wojną należały do Jana Popiela. W obozie osadzano głównie mężczyzn żydowskich, pochodzących ze Stopnicy oraz z Pacanowa. Przeciętnie przebywało w nim 200 więźniów. Nadzór sprawowała żandarmeria z Nowego Korczyna. Obóz stanowiły dwa drewniane baraki. Warunki bytowe, podobnie jak w Słupi, były ciężkie. Więźniowie spali na ziemi, na słomie. Pracowali przy kopaniu kanałów. Często stosowano wobec nich przemoc. Żywnienie było fatalne. Żywności Żydom dostarczała miejscowa ludność¹⁴³. Jesienią 1942 r. Żydów popędzono do Szczucina na stację kolejową, skąd przetransportowano ich do obozu zagłady w Treblince.

Żydzi w aresztach i w więzieniach (1941–1942)

System więziennictwa – oprócz obozów koncentracyjnych – stanowił niezwykle ważną część maszyny terroru niemieckiego. Więzienia w czasie okupacji niemieckiej odgrywały w latach 1939–1945 główną rolę w eksterminacji narodu polskiego.

---

¹⁴⁰ AIPN Ki, OKŚZpNP, Zabójstwa popełnione na Polakach i Żydach w obozie pracy w Słupi Pacanowskiej 1941–1944, 53/4970, Protokół przesłuchania świadka Jana Marcina Zdyba, 18 II 1970 r., k. 18.

¹⁴¹ S. Bender, *Żydzi z Chmielnika w czasie okupacji niemieckiej...*, s. 47.

¹⁴² AIPN, 2448/321, cz. 2, Kwestionariusz o obozach, b.d., k. 734.

¹⁴³ AIPN Ki, OKŚZpNP, Akta w sprawie zbrodni w obozie we wsi Biechów Dolny w latach 1942–1943, pow. Busko-Zdrój, 53/4966, Protokół przesłuchania świadka Stanisława Kobosa, 23 II 1970 r., k. 14.

W nich bowiem izolowano, torturowano i mordowano Polaków i Żydów. Wysyłano z nich także więźniów do obozów koncentracyjnych. Najważniejsze więzienia w dystrykcie Radom miały status Niemieckiego Zakładu Karnego (Deutsche Strafanstalt) i wchodziły w skład więziennictwa sądowego. Taki profil miały więzienia w Częstochowie, Kielcach, Pińczowie, Piotrkowie, Radomiu i Sandomierzu. Równocześnie na terenie dystryktu Radom funkcjonowały liczne areszty powiatowe, miejskie, a także tworzone doraźnie miejsca przetrzymywania uprowadzonych osób (areszty etatowych i pozaetatowych posterunków żandarmerii)¹⁴⁴.

Według badań prowadzonych przez autorkę niniejszego artykułu, Żydów na terenie Kreis Busko osadzano w areszcie tymczasowym w Busku-Zdroju oraz w więzieniu w Pińczowie. Nie byli oni przetrzymywani w Busku-Zdroju w willi dr. Byrkowskiego, willi „Wersal” oraz w budynku przy ul. Kościelnej.

Areszt tymczasowy w Busku-Zdroju pełnił funkcje śledcze i administracyjne¹⁴⁵. Nierzadko więźniowie odbywali w nim krótkotrwałe kary administracyjne. Areszt funkcjonował od 1940 do 1944 r. Pozostawał do dyspozycji Policji Bezpieczeństwa, żandarmerii, starostwa oraz Urzędu Pracy¹⁴⁶. Na podstawie zachowanej księgi ewidencyjnej, składającej się z trzech tomów, można stwierdzić, że więziono w nim 5628 osób (przy założeniu, że areszt istniał do 22 lipca 1944 r. oraz że ewidencję prowadzono według kolejności we wszystkich zeszytach)¹⁴⁷.

W areszcie powiatowym w Busku-Zdroju osadzano przede wszystkim Polaków. Trafiali również do niego Żydzi z Buska-Zdroju, Chmielnika, Nowego Korczyna, Pacanowa, Pińczowa i Stopnicy. Przetrzymywano w nim także Żydów spoza terytorium Kreis Busko, tzn. ze Staszowa, Szczucina, Tarnowa i Warszawy. Przeciętnie więźniowie przebywali w nim kilka dni. Od października 1941 do maja 1942 r. Żydów osadzano w areszcie powiatowym w Busku-Zdroju m.in. za brak kenkarty, za szmugiel oraz za samowolne opuszczenie miejsca zamieszkania¹⁴⁸.

---

¹⁴⁴ T. Domański, A. Jankowski, *Represje niemieckie na wsi kieleckiej 1939–1945*, Kielce 2011, s. 307.

¹⁴⁵ K. Trzeskowska-Kubasik, *System więziennictwa na terenie Buska-Zdroju w latach 1939–1945*, „Rocznik Świętokrzyski. Seria A – Nauki Humanistyczne” 2021, nr 36, s. 104–105.

¹⁴⁶ *Eadem*, *Straty osobowe mieszkańców Kreishauptmannschaft Busko*, „Wieś Polska w Czasie II Wojny Światowej” 2020, nr 1, s. 47.

¹⁴⁷ AIPN Ki, OKŚZpNP, 5351, Sprawozdanie z przebiegu i wyników śledztwa w sprawie zbrodni hitlerowskich na terenie Buska, Pińczowa i powiatu buskiego, b.d., k. 112.

¹⁴⁸ AIPN Ki, OKŚZpNP, Więzienie hitlerowskie – areszt tymczasowy w Busku-Zdroju, t. 1, 23 X 1941 – 1 VI 1942 r. (nr 1546–2796), 53/4623, b.p.

W pierwszych tygodniach okupacji niemieckiej poświadczeniem tożsamości były przedwojenne polskie dowody osobiste. Od listopada 1939 r. na terytorium Generalnego Gubernatorstwa wprowadzono obowiązek stałego noszenia zaświadczenia urzędowego, zwanego potocznie palcówką¹⁴⁹. W 1941 r. dokumentem pozwalającym na uniknięcie kłopotów w kontaktach z policją stał się Personalausweis (Ausweis) – zaświadczenie od pracodawcy, potwierdzające zatrudnienie danej osoby.

Inną przyczyną osadzania Żydów w areszcie powiatowym w Busku-Zdroju było złapanie ich na przemyście. Szmugiel był konsekwencją przyznania ludności żydowskiej dramatycznie niskich racji żywnościowych. Trudności ze zdobyciem reglamentowanej żywności wymuszały konieczność szukania kontaktów z tzw. aryjską stroną oraz podejmowania prób zakupów towarów, których brakowało w getcie. Na terenie Kreis Busko w szmuglu przodowali w 1940 r. Żydzi z Wiślicy¹⁵⁰. W początkowym okresie Żydom złapanym na przemyście groziło więzienie¹⁵¹, w późniejszym czasie zaś kara śmierci.

Żydów osadzano w areszcie powiatowym w Busku-Zdroju również za samowolne opuszczenie miejsca zamieszkania. Postanowienie wykonawcze do rozporządzenia o przymusie pracy z 26 października 1939 r., wydane 11 grudnia 1939 r. przez Hansa Franka, ograniczało swobodne poruszanie się Żydów w obrębie Generalnego Gubernatorstwa¹⁵². Jednocześnie nałożono na nich rygorystyczne obowiązki meldunkowe¹⁵³. Od 1 stycznia 1940 r. Żydzi nie mogli zmienić swego miejsca zamieszkania lub pobytu bez pisemnego zezwolenia właściwej władzy administracji niemieckiej. Nieliczne osoby więziono w areszcie powiatowym w Busku-Zdroju za

---

¹⁴⁹ S. Piątkowski, „Aryjskie papiery”. *Z problematyki pomocy udzielanej Żydom przez Polaków w legalizowaniu fałszywych tożsamości na obszarze Generalnego Gubernatorstwa*, „Polish-Jewish Studies” 2020, t. 1, s. 19.

¹⁵⁰ *Encyklopedia of Camps and Ghettos...*, s. 341.

¹⁵¹ AIPN, GK, Materiały dochodzeniowe OKBZN w Radomiu w sprawie zbrodni hitlerowskich popełnionych w gminach: Nowy Korczyn, Pawłów, Radzanów, Grotniki, Chmielnik, pow. Stopnica i Busko-Zdrój. Protokoły przesłuchania świadków, zestawienia zbrodni niemieckich (obejmujące miejscowość, datę zbrodni, jej rodzaj oraz nazwiska świadków), kwestionariusze o egzekucjach i grobach masowych, korespondencja. Akta sprawy dotyczą m.in. dochodzenia przeciwko Herbertowi Böttcherowi, byłemu generałowi SS i dowódcy SS i Policji (SS und Polizeiführer) na terenie byłego dystryktu radomskiego, 179/113, Protokół przesłuchania świadka Ignacego Struzikiewicza, 3 IV 1947 r., k. 94.

¹⁵² *Represje za pomoc Żydom...*, s. 18.

¹⁵³ S. Piątkowski, *Radom w latach wojny i okupacji niemieckiej (1939–1945)*, Lublin–Warszawa 2018, s. 407.

oszustwa bądź z przyczyn politycznych. Dopiero w latach 1942–1943 w księgach ewidencyjnych aresztu powiatowego w Busku-Zdroju jako przyczynę aresztowania podawano narodowość żydowską¹⁵⁴.

W księdze ewidencyjnej informację o więźniach zawarto w siedmiu rubrykach: imię i nazwisko, miejsce zamieszkania, dzień uwięzienia, przyczyny aresztowania, dzień zwolnienia oraz dalsze losy. Do ostatniej z nich należy podchodzić ostrożnie. W większości przypadków przy nazwiskach Żydów pojawia się informacja, jakoby zostali zwolnieni z aresztu. Było to celowe postępowanie okupanta niemieckiego, który w ten sposób ukrywał większość popełnionych zbrodni. Informacja o rozstrzelaniu Żydów, więźniów aresztu powiatowego w Busku-Zdroju, zaczęła pojawiać się w księgach ewidencyjnych dopiero w 1943 r.¹⁵⁵ Znaczną liczbę Żydów przeniesiono do więzienia w Pińczowie. Z terytorium Kreis Busko z powodu braku linii kolejowych nie odchodziły bezpośrednie transporty do obozów koncentracyjnych. W związku z tym Żydów osadzano w więzieniach zlokalizowanych w miasteczkach, w których były stacje kolejowe, np. w Pińczowie. Określenie dokładnej liczby Żydów z terenów Kreis Busko, którzy trafili do obozów koncentracyjnych w latach 1941–1942 z więzienia w Pińczowie, bez wątplenia byłoby bardzo cenne.

Tabela 3. Żydzi osadzeni w areszcie powiatowym w Busku-Zdroju w latach 1941–1942 z uwzględnieniem powodu aresztowania, miejsca pochodzenia i alokacji¹⁵⁶

Data	Liczba osadzonych Żydów	Nazwy miejscowości, z których pochodzili	Nieposiadanie kenkarty	Brak opaski z gwiazdą Dawida	Opuszczenie granic miasteczka	Przemyt	Oszustwo	Liczba Żydów przeniesionych do więzienia w Pińczowie
Listopad 1941 r.	21	Busko-Zdrój, Chmielnik, Kielce, Kraków, Pacanów, Tarnów, Warszawa	17	–	–	3	1	brak danych

¹⁵⁴ AIPN Ki, OKŚZpNP, 5351, Sprawozdanie z przebiegu i wyników śledztwa w sprawie zbrodni hitlerowskich na terenie Buska, Pińczowa i powiatu buskiego, b.d., k. 116.

¹⁵⁵ *Ibidem*, k. 84–91.

¹⁵⁶ AIPN Ki, OKŚZpNP, 53/4623, Ewidencja więźniów osadzonych w areszcie powiatowym w Busku-Zdroju, 1941–1942, b.p.

Data	Liczba osadzonych Żydów	Nazwy miejscowości, z których pochodzili	Nieposiadanie kenkarty	Brak opaski z gwiazdą Dawida	Opuszczenie granic miasteczka	Przemyt	Oszustwo	Liczba Żydów przeniesionych do więzienia w Pińczowie
Grudzień 1941 r.	23	Nowy Korczyn, Pacanów	-	-	6	-	-	6
Styczeń 1942 r.	8	Busko-Zdrój, Łódź, Słabkowice, Wiślica	-	-	3	3	-	3
Luty 1942 r.	22	Busko-Zdrój, Chmielnik, Kielce, Nowy Korczyn, Pińczów, Warszawa	-	-	10	5	-	5
Marzec 1942 r.	17	Busko-Zdrój, Chmielnik, Nowy Korczyn, Pińczów, Stopnica	-	1	5	1	-	11
Kwiecień 1942 r.	14	Chmielnik, Pacanów, Pińczów, Radoszyce, Stopnica, Szydłów oraz Wiślica	-	-	8	-	-	10
Maj 1942 r.	17	Busko-Zdrój, Chmielnik, Pacanów, Nowy Korczyn, Stopnica, Szydłowice	-	-	6	3	-	7

Więzienie w Pińczowie było największą placówką penitencjarną na terenie Kreis Busko. Przeciętnie przebywało w nim blisko 300 osób. Zajmowało powierzchnię ok. 2 ha. Było ogrodzone murem o wysokości ponad 3,5 m z czterema wieżyczkami strażniczymi. Pozostawało pod nadzorem żandarmerii z Buska-Zdroju. Naczelnikiem więzienia był początkowo funkcjonariusz polskiej straży więziennej – Michał Wataci, jego następcami zaś Gustaw Hasis (w latach 1940–1944)¹⁵⁷ oraz Alfons Keller.

¹⁵⁷ K. Trzeskowska-Kubasik, *Działalność więzienia w Pińczowie w latach 1939–1944 (dystrykt Radom)*, „Archiwum Kryminologii” 2021, nr 2 (43), doi: 10.7420/AK2021.28, s. 434.

Do więzienia w Pińczowie w okresie od listopada 1941 do maja 1942 r. trafiło co najmniej 42 Żydów z aresztu powiatowego w Busku-Zdroju. Przywożono do niego również Żydów z więzienia przy ul. Zamkowej w Kielcach. W Archiwum Państwowym w Kielcach zachowały się jedynie listy transportowe za 1941 r. W lutym 1941 r. przetransportowano do Pińczowa 191 osób. W tamtejszym więzieniu osadzono wówczas co najmniej 10 Żydów: Abrahama Faktora, Majera Frydmana, Joska Goldfingera, Zenocha Kleinsteina, Chila Lewkowicza, Majera Pinkusa, Izraela Pinkusowicza, Icka Salzmana, Leibusa Taubenblata oraz Szulima Tenenbauma.

Kolejny więźszy transport z Kielc do Pińczowa odbył się 5 maja 1941 r. Trafiło do niego wówczas 78 więźniów. Wśród nich znajdowało się co najmniej 8 Żydów¹⁵⁸. Transportem z 27 maja 1941 r. do więzienia w Pińczowie przybył Herszel Wymysłowski¹⁵⁹. Jeden z najliczniejszych transportów Żydów do więzienia w Pińczowie w 1941 r. zorganizowano najprawdopodobniej 15 października 1941 r. Przywieziono wówczas 35 osób narodowości żydowskiej¹⁶⁰.

4 listopada 1941 r. z ul. Zamkowej w Kielcach przetransportowano 67 więźniów. W więzieniu w Pińczowie osadzono 8 Żydów: Szapsię Blankleider, Chemię Freilich, Izraela Laksa, Beilę Itlę Latasz, Wolfa Mortyna, Lajbusia Majerowicza, Lajbusia Pinkusowicza oraz Jakuba Chila Sztajnfelda¹⁶¹.

Zarówno Polaków, jak i Żydów rozstrzeliwano poza więzieniem w Pińczowie, na tzw. Zawięzieniu. Wykonawcami egzekucji był m.in. funkcjonariusz Policji Bezpieczeństwa – Johann Hansel z Buska-Zdroju, który według osadzonego w więzieniu w Pińczowie Stefana Wróbla, miał rozstrzelać co najmniej 200 Polaków oraz tysiąc Żydów i Romów:

---

¹⁵⁸ Byli to: Jentla Kaminer, Szmul Kochen, Dora Rajzman, Chana Rajzla Rubinowicz, Łaja Rubinowicz, Estera Basia Szpilman, Gabriel Strosberg i Motel Wajnberg (APK, Więzienie w Kielcach, 21/186/222 (dalej 21/186/222), Lista transportowa, Kielce, 5 V 1941 r., k. 23–25).

¹⁵⁹ APK, 21/186/222, Lista transportowa, Kielce, 27 V 1941 r., k. 39.

¹⁶⁰ Byli to: Estera Ajdelkopf, Łaja Cukier, Chawa Frochtman, Łaja Glajt, Tauba Goldfarb, Alta Szajndla Goldman, Gisla Grundman, Chaim Hoffenberg, Abram Jakub Najman, Szmul Lerman, Jan-kiel Lederman, Brucha Liberman, Chana Lerman, Joel Manela, Hersz Martyn, Mendel Martyn, Cyrla Pinkusowicz, Hinda Przytycka, Hersz Rapaport, Chil Rozenblat, Jakub Rozenblat, Mordka Rozenblat, Fiszel Rozenberg, Szaja Rzeźnicka, Gela Sztarkman, Leibus Tarnowski, Hinda Tenenbaum, Herzig Turkieltaub, Leizor Tysz, Chemia Wasserstein, Estera Zajge *vel* Zajac, Perla Zylberg, Frajda Zylbersztajn, Kalman Zylbersztajn oraz Moszek Leib Zysmanowicz (APK, 21/186/222, Lista transportowa, Pińczów, 15 X 1941 r. [?], k. 112–113).

¹⁶¹ APK, 21/186/222, Lista transportowa, Kielce, 4 XI 1941 r., k. 65–66.

W czasie tych dwóch lat pobytu w więzieniu 2 razy w tygodniu przyjeżdżał Hans z Buska, przywoził jakieś ofiary, wyprowadzał pod ścianę więzienia i ofiary te strzelał w tył głowy z krótkiej broni palnej. Po wykonanych egzekucjach wzywał mnie ze stajni, gdzie byłem zatrudniony i mówił do mnie, Wróbel idzie zakopać. [...] Zaznaczam, że ja osobiście na polecenie Hansa grzebałem co najmniej 200 Polaków, a Żydów i Cyganów przeszło 1000. Osoby te zastrzelił Hans osobiście¹⁶².

Dokładna liczba Żydów, którzy ponieśli śmierć na terenie więzienia w Pińczowie, jest trudna do ustalenia. W ramach akcji o kryptonimie 1005¹⁶³ w drugiej połowie 1944 r. Niemcy objeżdżali bowiem miejsca straceń i je ogradzali. W celu zatarcia śladów posypywali zwłoki więźniów stężonym koncentratem chloru¹⁶⁴.

W areszcie powiatowym w Busku-Zdroju od października 1941 do maja 1942 r. osadzono 121 Żydów. Ze względu na brak wykazu więźniów z czasu od czerwca do sierpnia 1942 r. należy przypuszczać, że liczba przebywających w nim Żydów była wyższa. Do aresztu powiatowego trafiali zarówno Żydzi mieszkający na terytorium Kreis Busko, jak i poza nim – 38 osób więziono za opuszczenie miejsca zamieszkania, 17 – za nieposiadanie kenkarty, 15 – za przemyt, jedną – za oszustwo, jedną – za brak opaski. Do więzienia w Pińczowie przeniesiono 42 Żydów. Losy pozostałych 79 Żydów pozostają nieznane. W 1941 r. z więzienia w Kielcach przetransportowano do więzienia w Pińczowie 62 Żydów. Liczby te nie mogą być traktowane jako ostateczne. Zważywszy na to, że w Archiwum Państwowym w Kielcach zachowały się jedynie listy transportowe za 1941 r., należy założyć, że liczba Żydów, którzy trafili do więzienia w Pińczowie z Kielc, była znacznie wyższa.

Konkluzje

Ze względu na rozległość tematyki, w niniejszej publikacji zostały jedynie zasygnalizowane poszczególne aspekty terroru okupanta niemieckiego wobec ludności żydowskiej na omawianym obszarze. Na terenie Kreis Busko Niemcy kon-

---

¹⁶² AIPN GK, 179/114, Protokół przesłuchania świadka Stefana Wróbla, 17 III 1947 r., k. 121.

¹⁶³ J. Hoffman, *Dass kann man nicht erzählen*. „Aktion 1005”, Hamburg 2013, s. 390–391.

¹⁶⁴ AIPN Ki, OKŚZpNP, 53/4907, Zbrodnie niemieckie popełnione na terenie miasta Pińczowa. Informacja, b.d., k. 23.

sekwentnie stosowali różne formy prześladowania Żydów od pierwszych dni wojny. Według ustaleń autorki niniejszego artykułu, we wrześniu 1939 r. na interesującym nas terytorium zginęło co najmniej 135 Żydów. Członkowie społeczności żydowskiej byli przymuszani do pracy i eliminowani z życia gospodarczego. Następnie byli prześladowani w gettach w Kreis Busko. Ciekawym, a zarazem niezbadanym dotąd zjawiskiem jest obecność Żydów w lokalnych aresztach i więzieniach. System więziennictwa stanowił ważną część maszyny terroru niemieckiego. Dziwi zatem brak publikacji dotyczących osadzania Żydów w areszcie powiatowym w Busku-Zdroju oraz w więzieniu w Pińczowie. Księgi ewidencyjne aresztu powiatowego w Busku-Zdroju pozwalają na ustalenie nie tylko dynamiki osadzania w nim Żydów w latach 1941–1942, lecz także ich danych personalnych, a nawet częściowo – ich dalszych losów. Autorka podjęła się próby oszacowania liczby osób przebywających w zakładach karnych. Ze względu na skąpą ilość źródeł archiwalnych jej ustaleń nie należy traktować jako wiążących.

Poszczególne wątki zapewne wymagają dalszych badań. Niektóre źródła określają straty osobowe ludności żydowskiej z terenu Kreis Busko na ok. 26 tys. osób¹⁶⁵. Imienne wykazy zmarłych Żydów w latach 1939–1942 zamieszkujących stale lub czasowo powyższe obszary właściwie nie istnieją. Jest pewnym paradoksem, że po 78 latach od zakończenia wojny nie doczekaliśmy się wyliczenia dokładnych strat osobowych. Przeważająca większość ofiar wciąż pozostaje anonimowa. Autorka niniejszego artykułu ustaliła, że w okresie od września 1939 do lata 1942 r. zginęło co najmniej 532 Żydów. Są to wyłącznie osoby, których personalia udało się odnaleźć. Można przypuszczać, że skala strat osobowych wśród Żydów, którzy stale lub czasowo przebywali na terytorium Kreis Busko w latach 1939–1942, była znacznie wyższa. Podanych liczb z pewnością nie należy również uznawać za ostateczne, ponieważ autorka wciąż prowadzi badania nad stratami osobowymi. Poniższa tabela zawiera niepełny wykaz imienny ofiar niemieckich prześladowań i represji.

---

¹⁶⁵ F. Faliszewski, *Kartki z przeszłości ruchu ludowego...*, s. 46.

Tabela 4. Żydzi, którzy zginęli w Chmielniku, Nowym Korczynie, Pacanowie, Stopnicy oraz Szydłowie w latach 1939–1942 według aktu stanu cywilnego wyznania mojżeszowego¹⁶⁶

Imię i nazwisko	Data urodzenia	Miejsce urodzenia	Miejsce zamieszkania w czasie okupacji niemieckiej	Data śmierci	Miejsce śmierci
Fajga Albirt	1932 r.	–	Łódź	2 VII 1941 r.	Chmielnik
Hinda Baumsztajn	7 II 1871 r.	Chmielnik	Pacanów	19 XI 1940 r.	Pacanów
Złata Birenbaum	–	–	Stopnica	25 XI 1940 r.	Stopnica
Ita Estera Bocian	1891 r.	–	Płock/Chmielnik	28 IX 1941 r.	Chmielnik
Abram Bomchowicz	–	–	Stopnica	20 V 1940 r.	Stopnica
Tabla Cebulara	1882 r.	–	Nowy Korczyn	6 I 1940 r.	Nowy Korczyn
Estera Chmielnicka	1936 r.	–	Chmielnik	16 V 1941 r.	Chmielnik
Abela Czapnik	1896 r.	Nowy Korczyn	Nowy Korczyn	8 III 1940 r.	–
Ela Eliasiewicz	1863 r.	–	Chmielnik	28 III 1941 r.	Chmielnik
Golda Falek	1889 r.	–	Płock/Chmielnik	12 X 1941 r.	Chmielnik
Estera Perla Faktor	1919 r.	–	Nowy Korczyn	16 II 1942 r.	–
Chawa Finkielsztajn	1890 r.	–	Stopnica	23 XI 1940 r.	Stopnica
Moszek Finkielsztajn	1923 r.	Nowy Korczyn	Nowy Korczyn	17 I 1940 r.	Nowy Korczyn
Blima Flamholz	–	–	Głowno/Chmielnik	11 IV 1941 r.	Chmielnik

¹⁶⁶ Źródła danych: Archiwum Urzędu Stanu Cywilnego w Chmielniku, Akta stanu cywilnego wyznania mojżeszowego; Archiwum Urzędu Stanu Cywilnego w Nowym Korczynie, Akta stanu cywilnego wyznania mojżeszowego; Archiwum Urzędu Stanu Cywilnego w Pacanowie, Akta stanu cywilnego wyznania mojżeszowego; Archiwum Urzędu Stanu Cywilnego w Stopnicy, Akta stanu cywilnego wyznania mojżeszowego.

Imię i nazwisko	Data urodzenia	Miejsce urodzenia	Miejsce zamieszkania w czasie okupacji niemieckiej	Data śmierci	Miejsce śmierci
Izrael Frydberg	1915 r.	-	Nowy Korczyn	4 III 1942 r.	Nowy Korczyn
Icek Gajzler	1880 r.	-	Płock/Chmielnik	26 VIII 1941 r.	Chmielnik
Jakub Glajt	-	-	Łódź/Chmielnik	28 V 1941 r.	Chmielnik
Abram Glicensztajn	-	-	Łódź/Chmielnik	1 II 1941 r.	Chmielnik
Gołda Goldhersz	2 III 1862 r.	Pacanów	Pacanów	20 IV 1941 r.	Pacanów
Chaim Icek Grorberg	1872 r.	-	-	19 II 1940 r.	Stopnica
Herszel Grynewize	1895 r.	Pacanów	Kraków/Pacanów	16 V 1941 r.	Pacanów
Szumł Gryngras	1878 r.	Pińczów	Pińczów	7 IX 1939 r.	Pińczów
Binem Groner	1910 r.	-	Płock/Chmielnik	8 VI 1941 r.	Chmielnik
Icek Majer Hyrszlewicz	-	-	-	26 II 1940 r.	Wiślica
Symcha Jakub Jakubowicz	1891 r.	-	Płock/Chmielnik	2 X 1941 r.	Chmielnik
Abram Józefowicz	1896 r.	-	Łódź/Chmielnik	4 X 1941 r.	Chmielnik
Wolf Kaufman	1911 r.	Pacanów	Pacanów	23 II 1940 r.	Pacanów
Chana Klajner	1872 r.	-	Stopnica	16 V 1940 r.	Stopnica
Chana Szajndla Krypel	-	-	Łowicz/Przededworze	6 IX 1941 r.	Przededworze
Chaim Kuten	1881 r.	-	Płock/Chmielnik	22 IV 1941 r.	Chmielnik
Moszek Kuten	1918 r.	-	Płock/Chmielnik	28 VI 1941 r.	Chmielnik

Imię i nazwisko	Data urodzenia	Miejsce urodzenia	Miejsce zamieszkania w czasie okupacji niemieckiej	Data śmierci	Miejsce śmierci
Aaron Landau	1880 r.	Stary Korczyn	Kraków / Nowy Korczyn	14 VI 1940 r.	Nowy Korczyn
Szmul Lederman	1857 r.	-	Pińczów/Chmielnik	9 VIII 1941 r.	Chmielnik
Arja Lemberg	1894 r.	-	Będzin/Chmielnik	6 X 1941 r.	Chmielnik
Herszel Lenczner	1896 r.	-	Szczekociny/Chmielnik	21 II 1941 r.	Chmielnik
Abram Litman	1922 r.	-	Płock/Chmielnik	28 III 1941 r.	Chmielnik
Szyja Lewkowicz	1902 r.	-	Łódź/Chmielnik	26 VI 1941 r.	Chmielnik
Chana Szajndla Luft	1909 r.	Pacanów	Pacanów	23 V 1941 r.	Pacanów
Estera Luft	1901 r.	Nowy Korczyn	Nowy Korczyn	28 XI 1941 r.	-
Sura Rywa Luft	25 VIII 1871 r.	Pacanów	Pacanów	10 III 1941 r.	Pacanów
Chaim Margules	1909 r.	Chmielnik	Chmielnik	7 IX 1939 r.	Chmielnik
Frymeta Mendrowska	1872 r.	-	Chmielnik	14 X 1941 r.	Chmielnik
Rywka Miodownik	1883 r.	Pacanów	-	23 V 1940 r.	Pacanów
Josek Moszenberg	1867 r.	-	Chmielnik	14 X 1941 r.	Chmielnik
Chaim-Wolf Moszkowicz	1915 r.	Chmielnik	Chmielnik	4 IX 1939 r.	Chmielnik
Dawid Judka Munysz	18 II 1863 r.	Stopnica	Pacanów	11 XI 1940 r.	Pacanów
Eliasz Najberg	6 VI 1863 r.	Pacanów	Pacanów	12 VIII 1941 r.	Pacanów
Ajdla Niewiadowicz	1871 r.	-	Głowno/Chmielnik	2 X 1941 r.	Chmielnik
Estera Nizenberg	1856 r.	-	Chmielnik	26 IV 1941 r.	Chmielnik

Imię i nazwisko	Data urodzenia	Miejsce urodzenia	Miejsce zamieszkania w czasie okupacji niemieckiej	Data śmierci	Miejsce śmierci
Fajga Nudel	1898 r.	-	Stopnica	29 IV 1941 r.	Stopnica
Ruchla Osełka	1919 r.	Szydłów	-	17 III 1940 r.	Szydłów
Jakub Orman	7 VI 1893 r.	Kraków	Kraków/Pacanów	30 V 1941 r.	Pacanów
Herszka Paprowicz	1928 r.	-	Szydłów	31 V 1940 r.	Szydłów
Majer Rozensztajn	1899 r.	-	Stopnica	9 VI 1941 r.	Stopnica
Józef Pinkus Stopnicki	21 I 1936 r.	Tarnów	Pacanów	6 XI 1940 r.	-
Lejb Stopnicki	30 XI 1853 r.	Pacanów	Pacanów	2 XII 1941 r.	Pacanów
Sala Szerok	1905 r.	-	Kraków / Nowy Korczyn	14 VI 1941 r.	Nowy Korczyn
Hinda Sylman	-	-	-	12 I 1942 r.	Chmielnik
Majer Szumacher	20 I 1922 r.	Stopnica	Stopnica	20 I 1942 r.	Stopnica
Chaja Szymanicka	1893 r.	-	Płock/Chmielnik	15 IV 1941 r.	Chmielnik
Beila Szwarz	1916 r.	-	Płock/Chmielnik	21 V 1941 r.	Chmielnik
Gittla Szwarz	1874 r.	-	Płock/Chmielnik	8 V 1941 r.	Chmielnik
Chawa Szwer	1917 r.	-	Stopnica	10 IV 1941 r.	Stopnica
Jakub Szwer	-	-	-	25 V 1941 r.	Stopnica
Icek Świczarczyk	1930 r.	Łódź	Nowy Korczyn	25 XII 1941 r.	-
Jakub Icek Taubenblat	5 XII 1882 r.	Stopnica	Pacanów	7 IV 1940 r.	Pacanów
Szmul Tanguza	1901 r.	-	Płock/Chmielnik	9 VIII 1941 r.	Chmielnik

Imię i nazwisko	Data urodzenia	Miejsce urodzenia	Miejsce zamieszkania w czasie okupacji niemieckiej	Data śmierci	Miejsce śmierci
Fryma Tepel	1922 r.	Solec-Zdrój	-	13 III 1941 r.	Solec-Zdrój
Estera Topioł	1917 r.	Stopnica	Stopnica	24 XII 1940 r.	Stopnica
Dawid Topper	2 V 1900 r.	Bolesław	Bolesław/Żabiec	27 VI 1941 r.	-
Berek Trombecki	1878 r.	-	Chmielnik	6 IX 1939 r.	Chmielnik
Henoch Tudalowicz	1870 r.	-	Płock/Chmielnik	17 VIII 1941 r.	Chmielnik
Szmul Elia Wajl	-	-	Chmielnik	7 IX 1939 r.	Chmielnik
Cwetla Wajngarten	1871 r.	-	Piotrkowice	12 VIII 1941 r.	Piotrkowice
Mosze Warm	28 X 1894 r.	Warszawa	Kraków/Pacanów	29 X 1941 r.	Pacanów
Juda Waserman	1890 r.	-	Płock/Chmielnik	28 V 1941 r.	Chmielnik
Zofia Wietczniak	1877 r.	-	Sędziejowice	17 VI 1941 r.	Chmielnik
Icek Wilhelm	16 VIII 1886 r.	-	Radom/Pacanów	3 XII 1941 r.	Pacanów
Lejb Wolf Wirerberg	19 VI 1924 r.	Pacanów	-	27 XI 1939 r.	Pacanów
Blima Wiśnicka	-	-	Pińczów	20 VIII 1941 r.	Chmielnik
Cywia Wiśnicka	1898 r.	-	Chmielnik	20 VII 1941 r.	Chmielnik
Abram Wiśnicki	1895 r.	-	Chmielnik	19 VII 1941 r.	Chmielnik
Chana Zysla Wites	-	-	Stopnica	29 XII 1940 r.	Stopnica
Nacha Wygodna	1889 r.	-	Ślasków Mały	1 IV 1941 r.	Ślasków Mały
Chana Zając	1867 r.	-	Chmielnik	5 III 1941 r.	Chmielnik

Imię i nazwisko	Data urodzenia	Miejsce urodzenia	Miejsce zamieszkania w czasie okupacji niemieckiej	Data śmierci	Miejsce śmierci
Perec Zajf	1921 r.	-	Chmielnik	29 XI 1939 r.	Chmielnik
Chana Zalcberg	1882 r.	-	-	18 III 1941 r.	Stopnica
Dawid Izrael Zalcman	1889 r.	-	Chmielnik	28 V 1941 r.	Chmielnik
Mendel Zandperl	1904 r.	-	Nowy Korczyn	23 II 1942 r.	Nowy Korczyn
Moszek Hersz Zygmunt	19 VIII 1884 r.	-	Pacanów	1 IV 1941 r.	Pacanów
Chil Dawid Zylberberg	1909 r.	Działoszyce	Proszowice	8 IX 1939 r.	Nowy Korczyn
Dawid Zylberberg	-	-	-	16 XII 1941 r.	Stopnica
Icek Zylberberg	1918 r.	-	-	15 II 1941 r.	Stopnica
Izrael Zylberberg	1876 r.	-	Stopnica	29 IV 1940 r.	Stopnica
Nachman Zylberbogen	-	-	Pacanów	18 II 1940 r.	-
Frajda Zylberg	19 VII 1893 r.	Pacanów	Pacanów	18 II 1940 r.	-
Machla Zylbersztajn	1902 r.	-	-	26 I 1942 r.	Nowy Korczyn
Masza Zylbersztajn	17 VIII 1938 r.	Pacanów	Pacanów	2 VI 1940 r.	Pacanów
Szlama Zylbersztajn	1901 r.	-	Busko-Zdrój	19 II 1942 r.	Nowy Korczyn
Chaja Gitla Zyngier	14 VII 1890 r.	Pacanów	Pacanów	21 XI 1941 r.	Pacanów
Czarna Zyngier	1873 r.	-	Stopnica	30 VI 1940 r.	Stopnica
Moszek Zyngier	-	-	Stopnica	10 VII 1940 r.	Stopnica

Imię i nazwisko	Data urodzenia	Miejsce urodzenia	Miejsce zamieszkania w czasie okupacji niemieckiej	Data śmierci	Miejsce śmierci
Moszek Jankiel Zyngier	1918 r.	-	Stopnica	3 IX 1940 r.	Chmielnik
Chaja Sura Zysman	-	-	Stopnica	18 IX 1940 r.	Stopnica
Szyja Zysmanowicz	1898 r.	Pacanów	Pacanów	10 III 1941 r.	-
Szmul Żaba	1872 r.	-	Maleszowa	30 VII 1941 r.	Piotrkowice
Sura Rywka Żabner	1928 r.	-	Stopnica	12 VII 1940 r.	Stopnica
Małka Żelazko	1867 r.	-	Śladków Duży	15 V 1941 r.	Śladków Duży
Mosze Żeleman	1873 r.	-	Stopnica	21 V 1941 r.	Stopnica
Judka Żeleman	1874 r.	-	Stopnica	9 VIII 1941 r.	Stopnica

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Kielcach, Okręgowa Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Kielcach.

Archiwum Państwowe w Kielcach, Akta gminy Busko; Akta miasta Buska; Więzienie w Kielcach; Związek Gmin w Busku.

Archiwum Urzędu Stanu Cywilnego w Chmielniku, Akta stanu cywilnego wyznania mojżeszowego.

Archiwum Urzędu Stanu Cywilnego w Nowym Korczynie, Akta stanu cywilnego wyznania mojżeszowego.

Archiwum Urzędu Stanu Cywilnego w Pacanowie, Akta stanu cywilnego wyznania mojżeszowego.

Archiwum Urzędu Stanu Cywilnego w Stopnicy, Akta stanu cywilnego wyznania mojżeszowego.

Archiwum Urzędu Stanu Cywilnego w Szydłowie, Akta stanu cywilnego wyznania mojżeszowego.

Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, Zbiór Relacji Żydów Ocalałych z Zagłady; Żydowska Samopomoc Społeczna.

Bundesarchiv w Ludwigsburgu, Dochodzenie przeciwko Johannowi Hanselowi.

Staatsarchiv Ludwigsburg, Śledztwa przeciwko nieznanym osobom, Wilhelm Schäfer i Johann Hansel, 1938–1944, 1959; Śledztwa przeciwko nieznanym osobom, Wilhelm Schäfer i Johann Hansel, (1956) 1963–1966.

Opracowania

A Book of memory of the Jewish community of Pinczów (Poland), red. M. Shinar, Tel Aviv 1970.

Amtliches Gemeinde- und Dorfverzeichnis für das Generalgouvernement auf Grund der Summarischen Bevölkerungsbestandsaufnahme am 1. März 1943, Krakau 1943.

Bainvoll J., *Wielki Mrok*, Warszawa 2013.

Banasik J., *Królewska Stopnica wczoraj i dziś*, Krosno 2000.

- Bender S., *Żydzi z Chmielnika w czasie okupacji niemieckiej (1939–1943)*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2007, nr 3.
- Bienias A., Przybyszewski S.M., *Nowy Korczyn*, Kazimierza Wielka 2018.
- Bienias A., Przybyszewski S.M., *Nowy Korczyn*, Kielce 2001.
- Bienias A., Przybyszewski S.M., *Nowy Korczyn przez stulecia. Szkice z dziejów Nowego Korczyna i okolic*, Kazimierza Wielka 2018.
- Borzobohaty W., *„Jodła”. Okręg Radomsko-Kielecki ZWZ-AK 1939–1945*, Warszawa 1988.
- Böhler J., *Zbrodnie Wehrmachtu w Polsce: wrzesień 1939 – wojna totalna*, Kraków 2009.
- Chruśliński J., *Zamach na krwawego kata gestapo – Hansa Petersa w Busku-Zdroju*, „Buski Kwartalnik Edukacyjny” 2011, nr 35.
- Chruśliński J., *Życie wpisane w historię*, Warszawa 2012.
- Domański T., Jankowski A., *Represje niemieckie na wsi kieleckiej 1939–1945*, Kielce 2011.
- Drugi Powszechny Spis Ludności z dnia 9 XII 1931 r.*, Warszawa 1938.
- Dziubiński A., *Wojna i okupacja na Kielecczyźnie 1939–1945 (na przykładzie Pińczowa)*, „Pińczowskie Spotkania Historyczne” 2005, nr 9.
- Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945, vol 2: Ghettos in German-Occupied Eastern Europe: part A*, red. M. Dean, M. Hecker, Bloomington 2012.
- Faliszewski F., *Kartki z przeszłości ruchu ludowego w byłym powiecie stopnickim*, Warszawa 1965.
- Ginalska T., *Nowy Korczyn. Gmina u zbiegu Wisły i Nidy*, Krosno 1999.
- Hagstrom S.E., *Sara’s Children. The Destruction of Chmielnik*, Virginia 2001.
- Hetnarski B., *Ze Stopnicy do Itaki. Pamiętnik chemika*, Krosno 2009
- Historia społeczności żydowskiej w Pińczowie*, oprac. R. Urban, Pińczów 2022.
- Hoffman J., *Dass kann man nicht erzählen. „Aktion 1005”*, Hamburg 2013.
- Kalina D., *Busko-Zdrój. Dzieje miasta w XIX–XX wieku*, Busko-Zdrój 2017.
- Krawczyk P., Maciągowski M., *Żydzi w historii Chmielnika*, Kielce 2006.
- Leszczyński J.T., *Stopnica. Szkic monograficzny*, Kielce 2003.
- Maciągowski M., *Spółeczność żydowska w Chmielniku w XIX–XX wieku*, Poznań 2012.
- Marciniak L., *Buska Starówka*, Busko-Zdrój 2000.
- Marszałek J., *Obozy pracy w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, Lublin 1988.
- Mazanka P., *Z historii szydłowskich Żydów*, „Kurier Ziemi Szydłowskiej” 2015, nr 2.
- Meducki S., *Busko w latach wojny i okupacji (1939–1945)* [w:] *Tradycje walk o wyzwolenie narodowe i społeczne na ziemi buskiej. Materiały sesji popularnonaukowej 11 IV 1987 r.*, Kielce 1988.

- Musiał B., Musiał O. (współprac.), *Kto dopomoże Żydowi...*, Poznań 2019.
- Nasi sąsiedzi Żydzi. *Z dziejów relacji polsko-żydowskich na Kielecczyźnie w XX wieku*, red. A. Dziarmaga, D. Koczwańska-Kalita, E. Majcher-Ociesa, Warszawa 2018.
- Okupacja i ruch oporu w dzienniku Hansa Franka 1939–1945*, red. Z. Polubiec, t. 1–2, Warszawa 1972.
- Owsiński P., *Jüdische Bevölkerung von Busko-Zdrój während des Zweiten Weltkrieges im Lichte der ausgewählten örtlichen NS-Dokumente*, „Studia Niemcoznawcze” 2018, nr 61.
- Piątkowski S., „Aryjskie papiery”. *Z problematyki pomocy udzielanej Żydom przez Polaków w legalizowaniu fałszywych tożsamości na obszarze Generalnego Gubernatorstwa*, „Polish-Jewish Studies” 2020, nr 1, doi: 10.48261/pjs200101.
- Piątkowski S., *Radom w latach wojny i okupacji niemieckiej (1939–1945)*, Lublin–Warszawa 2018.
- Pilichowski Cz., *Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich 1939–1945. Informator encyklopedyczny*, Warszawa 1979.
- Pinkas Chmielnik: yizkor book in memory of the annihilated Jewish community*, red. E. Shedletski, Tel Aviv 1960.
- Poniewierska J., Mazanka P., *Zagłada Żydów z Szydłowa*, „Kurier Ziemi Szydłowskiej” 2019, nr 1.
- Represje za pomoc Żydom na okupowanych ziemiach polskich w czasie II wojny światowej*, t. 1, red. M. Rejak-Grądzka, A. Namysło, Warszawa 2019.
- Rubinek S., *So many miracles*, Markham 1988.
- Rutkowski A., *Martyrologia, walka i zagłada ludności żydowskiej w dystrykcie radomskim podczas okupacji hitlerowskiej*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1955, nr 15–16.
- Salomon A., *Rys historyczny dziejów Stopnicy*, Kielce 1999.
- Seidel R., *Deutsche Besatzungspolitik in Polen: der Distrikt Radom 1939–1945*, Paderborn 2006.
- Silver A., *Memorial Anniversary for a jewish town in Poland*, „Kielce–Radom Special Interest Group Journal” 2001, vol. 5, nr 2.
- Smarzyński H., *Powiat Busko-Zdrój przed 1 IX 1939 r. i w okresie okupacji niemieckiej w latach 1939–1945*, Kraków 1960.
- Szymon i Wanda Starkiewiczowie. Czyn i łza. Wspomnienie z Górki*, red. B.M. Dołęgowska, Warszawa 2004.

- Szydłów przez stulecia: monografia gminy Szydłów, red. C. Jastrzębski, Szydłów 2011.
- The Yad Vashem Encyclopedia of the ghettos during the Holocaust*, red. G. Miron, Yad Vashem, Jerozolima 2009.
- Tambor J., *Spółczesność żydowska w Pińczowie*, Pińczów 1998.
- Trzeskowska-Kubasik K., *Działalność więzienia w Pińczowie w latach 1939–1944 (dystrykt Radom)*, „Archiwum Kryminologii” 2021, nr 2 (43), doi: 10.7420/AK2021.28.
- Trzeskowska-Kubasik K., *Ofiary terroru i działań wojennych w latach 1939–1945 z terenu Kreishauptmannschaft Busko*, Warszawa 2023.
- Trzeskowska-Kubasik K., *Straty osobowe mieszkańców Kreishauptmannschaft Busko*, „Wiś Polska w Czasie II Wojny Światowej” 2020, nr 1.
- Trzeskowska-Kubasik K., *System więziennictwa na terenie Buska-Zdroju w latach 1939–1945*, „Rocznik Świętokrzyski. Seria A – Nauki Humanistyczne” 2021, nr 36.
- Trzeskowska-Kubasik K., *Wstęp* [w:] M. Engelman, *Podróż bez końca*, Kazimierza Wielka 2022.
- Trzeskowska-Kubasik K., *Zbrodnie niemieckie w Lesie Weleckim koło Buska-Zdroju*, Warszawa 2022.
- Ukryci, aby przeżyć. Historia Esther Gutman Lederman i Ezjel Lederman*, Chmielnik-Busko-Zdrój 2019.
- Urban R., Żak P., *Żydzi w historii okolic Pińczowa*, Busko-Zdrój 2022.
- Urbański K., *Zagłada Żydów w dystrykcie radomskim*, Kraków 2004.
- Wardzyńska M., *Obozy niemieckie na okupowanych terenach polskich*, „Biuletyn IPN” 2009, nr 4.
- Wojnakowski L., *Z dala od Wykusu*, Kielce 1988.

Materiały internetowe

- Bożyk I., Jastrzębski C., Massalski A., *Dzieje i kultura miasta Pińczowa do 1981 roku*, 2018, https://pinchow.com.pl/images/download/Dzieje_i_kultura_miasta_Pi_proc.C5_proc.84czowa.pdf.
- Szklany R., *Powiat buski 1939–1945*, 2022, <https://www.powiatbuski1939-1945.pl/>.
- Trzeskowska-Kubasik K., *Działalność obozu pracy w Słupi na terenie Kreishauptmannschaft Busko*, 2020, <https://przystanekhistoria.pl/pa2/teksty/78082,Dzialalnosc-obozu-pracy-w-Slupi-na-terenie-Kreishauptmannschaft-Busko-w-latach-1.html>.
- Trzeskowska-Kubasik K., *Getto w Busku-Zdroju (Kreishauptmannschaft Busko, dystrykt Radom)*, 2021, <https://przystanekhistoria.pl/pa2/teksty/87746,Getto-w-Busku-Zdroju-Kreishauptmannschaft-Busko-dystrykt-Radom.html>.

Trzeskowska-Kubasik K., *Zbrodnie Wehrmachtu we wrześniu 1939 r. na terenie powiatu stopnickiego (buskiego)*, 2020, <https://przystanekhistoria.pl/pa2/teksty/64278,Zbrodnie-Wehrmachtu-we-wrzesniu-1939-r-na-terenie-powiatu-stopnickiego-buskiego.html>, dostęp 15 VI 2020 r.

Trzeskowska-Kubasik K., *Zbrodnie Wehrmachtu we wrześniu 1939 r. na terenie Pińczowa*, 2021, <https://przystanekhistoria.pl/pa2/teksty/85883,Zbrodnie-Wehrmachtu-we-wrzesniu-1939-r-na-terenie-Pinczowa.html>, dostęp 16 I 2023 r.

Trzeskowska-Kubasik K., *Zbrodnie III Batalionu 17 Pułku Policji SS na Ponidziu w czasie okupacji niemieckiej*, 2020, <https://przystanekhistoria.pl/pa2/teksty/74399,Zbrodnie-III-Batalionu-17-pulku-policji-SS-na-Ponidziu-w-czasie-okupacji-niemiec.html>, dostęp 13 IV 2021 r.

STRESZCZENIE

Tematem artykułu są niemieckie prześladowania i represje stosowane wobec ludności żydowskiej od jesieni 1939 r. do lata 1942 r. na terenie Kreis Busko. W 1941 r. terytorium to zamieszkiwało 26 459 Żydów. Punktem wyjścia publikacji jest omówienie zbrodni Wehrmachtu, popełnionych na Żydach we wrześniu 1939 r. na obszarze przedwojennego powiatu stopnickiego. Autorka przedstawiła poszczególne formy niemieckich prześladowań i represji: przymus pracy i eliminację Żydów z życia gospodarczego, a także ograniczenie swobód. Omówiono również warunki życia w gettach na terenie Kreis Busko. Osobny podrozdział poświęcono osadzaniu Żydów w areszcie powiatowym w Busku-Zdroju oraz w więzieniu w Pińczowie. Podjęto również próbę oszacowania strat osobowych Żydów na terenie Kreis Busko w latach 1939–1942.

SŁOWA KLUCZOWE

dystrykt Radom • represje niemieckie • gettoizacja
• system więziennictwa • straty osobowe